

HÁROM NÉZŐPONT A HONFOGLALÓ MAGYAROKRÓL

TAKÁCS MIKLÓS

I.

A magyar honfoglalás kutatásában már hosszú évtizedek óta, sőt bizonyos vonatkozásban már másfél évszázada él egymás mellett három, egymást kölcsönösen kizáró nézőpont. Történészek és régészek generációi, nagynevű elődeink értekeztek az alább részletezendő kérdésekről oly módon, hogy eleve az egyik álláspont híveként léptek fel. Lándzsát törtek a maguk igaza mellett, a másik két nézőpontról rendszerint tudomást sem véve, vagy pedig – jobbik esetben – csak a legélesebb kritika hangján szólva róluk. A három, egymást kizáró elmélet kiindulópontja egy kérdésben foglalható össze: vajon a Kárpát-medencében a honfoglaló magyarság egy kis lélekszámú, fegyveres elitként talált-e új hazát 894 és 900 között, vagy pedig a honfoglaló magyarok egy – a korabeli mércével mérve – legalább közepes nagyságú etnikai közösségként, azaz népként vándoroltak-e ide?

A kérdésfelvetés – első ránézésre – számadatokra koncentrálna. A számszerű vonatkozásokon túl azonban e kérdés két, egymástól igencsak eltérő társadalmi struktúra feltételezését is magában foglalja. A honfoglalók katonai sikerei következtében a kis lélekszám esetében egy, a közösség egészéhez képest nagyarányú fegyverforgató elit¹ kell számolnunk. Ennek folytán pedig egy csonka, a folyamatos hadviselés hasznainak lecsapolására berendezkedett társadalmi struktúrát kell rekonstruálnunk, minden honfoglaló magyar férfit eleve fegyverforgatóként vagy legalábbis potenciális fegyverforgatóként feltételezve. Egy ilyen társadalmi modell esetén a termelői tevékenységek is mind-mind a hadra kelt férfiak kiszolgálására voltak hivatottak. Egy fegyverforgató elit vagy egyáltalán nem, vagy csak meghatározott módon és mértékben foglalkozik bizonyos javak, így pl. az élelmiszer előállításával, a hiánycikkek a környezetében élő földművelőktől kényszeríti ki. A vázolt társadalmi struktúra kialakulását a magyar őstörténetkutatás vizsgált vonulata a nomadizmus egy sajátos értelmezéséből szokta levezetni.² Azaz – e vázolt felfogás hívei szerint – a nagyszámú fegyverforgató létezését feltételező társadalmi struktúra hangsúlyosan nomád társadalmi struktúra. Sőt éppen a nomadizmus miatt szükségképpen egyoldalú és csonka, mégpedig oly mértékig, hogy a honfoglalóknak – ha valóban fegyverforgató elitként érkeztek végleges hazájukba – katonai rendszerük fenntartásához „rá kellett telepedniük” egy másik társadalmi csoportra. Latinból kölcsönzött kifejezésekkel élve: a fegyverforgató elit elmélete a 10. századi Kárpát-medencén belül egy etnikailag értelmezett *superstratum*mal, illetve *substratum*mal számol.

A vázolt felfogással ellentétben: a teljes etnikai közösség elmélete egy önmaga teljes ellátására képes közeget feltételez, azaz egy teljes társadalmi struktúrát rekonstruál. Olyan társadalmi struktúrát kell

¹ A fegyverforgató elitet mind a magyar, mind pedig a közép-európai régió más történetírásai is a „kíséret” fogalmával szokták leírni. E fogalom elterjedésének a kiindulópontja az orosz történelemben meghatározó szerepet játszó „druzsiná” volt. A fogalom kialakulásáról lásd Erdélyi István: kíséret. In: KMTL 361. Maga a дружина szó az orosz nyelvben a katonai kíséret, valamint – második jelentésként – az önkéntes csapat fogalmát jelöli: GÁLDI 1974, 202. A magyar történetírásban is először orosz néven honosodott meg a vizsgált fogalom, és vált az 1945 utáni marxista történetírás egyik kedvelt hivatkozási pontjává (MOLNÁR 1949, 87) oly módon, hogy a fogalom ismertetésénél a szovjetország történetírás új eredményeit illett idézni. (KRISTÓ 1980, 404–418) A belső-ázsiai párhuzamok alapján hangsúlyosan magyar megnevezéssel szerepeltette a kíséret szót Györffy György, aki az ún. belső-ázsiai nomádállam magyar körben való meghonosodását igyekezett láttatni e réteg által. (GYÖRFFY 1958, 595) A kíséretet magát nem, viszont a belső-ázsiai türk birodalmakból levezethető szerepét kérdőjelezte meg Kristó Gyula. (KRISTÓ 1980, 428–429) A nemzetközi szakirodalom áttekintéséhez jó kiindulópontot nyújt: OLBERG 1988, 1171–1172. sor.

² A legutóbb KRISTÓ 1995a, 97–127, 183–227.

ez esetben feltételezni, ahol csak jól körülhatárolt társadalmi réteg foglalatossága volt a folyamatos háborúzás. Ez utóbbi esetben tehát a honfoglalók körében – a fegyverforgató eliten túl – meg kellett lennie az összes olyan termelői tevékenységnek, amely művelhető volt a sztyeppe európai részén, illetve a Kárpát-medencében az éghajlati adottságok és a kora középkor viszonyai között. Azaz ez utóbbi esetben a társadalmi piramis különböző szintjei közötti különbségeknek nem feltétlenül kellett egyben etnikai különbségnek is lenniük. (Bár természetesen e nézőpont hívei is számolnak nem magyar anyanyelvű lakossággal a 10. századi Kárpát-medencében.) A teljes társadalmi képletet rekonstruáló kutatók is természetföldrajzi tényezőkre szoktak hangsúlyosan hivatkozni. Arra, hogy a kelet-európai sztyeppén a nomadizmus sajátos válfaja, az ún. félnomád életmód³ létezett. Egy olyan gazdálkodási rendszer, amely szükségképpen kialakítja a korban elképzelhető termelési eljárások teljes spektrumát.

A két alternatíva ismertetése azt sugallhatja, hogy a fentebb megfogalmazott kérdésre két válasz adható. E következtetés téves, mert létezik egy harmadik megközelítés is. Ennek is az a kiindulópontja, hogy a honfoglalók, László Gyula megfogalmazásával élve: *Árpád népe* egy kis lélekszámú, fegyverviselő elitként rekonstruálható. Ez azonban úgy vette birtokba új hazáját, a Kárpát-medencét, hogy ott már jelentős lélekszámú, szintén magyar nyelvű alaplakosság élt. Ez utóbbi esetben is fellelhető a magyar nyelv mind a fegyveres elit, mind pedig a közrendűek körében, de e két társadalmi réteg nem azonos időben vándorolt volna be a Kárpátok övezte medencébe.

A három elgondolás hívei természetesen igen eltérően rekonstruálják a honfoglaló magyarok lélekszámát. Számukat a kettős honfoglalás hívei szokták a legalacsonyabbra tenni. Ezen – alább részletesen ismertetendő – elmélet mellett érvelő újabb dolgozatok közül kettőben olvasható számadat az Árpád és Kurszán vezette sereg és családtagjai lélekszámáról. Vékony Gábor képletesen szólva „minimalizáló” rekonstrukciója szerint⁴ viszont alig több mint 14 000 honfoglaló magyar lépte volna át a Kárpátokat 894–895-ben. A honfoglalók első generációjának Mesterházy Károly által kimutatott 417-es száma alapján ugyanis arra következtetett, hogy „a honfoglaló magyarok lélekszáma a 10. század elején 14 374,5 (*recte*: 14 374,5 – T. M.), azaz kereken 14 000”⁵ fő lehetett. Vele ellentétben a kettős honfoglalást szintén alátámasztani igyekvő Makkay János viszonylag nagy, 70 000 főnyi tömeggel számol.⁶ A honfoglaló magyarokat magyar anyanyelvű, fegyverforgató elitként értelmező kutatók közül többen is, így Pauler Gyula 80 000 körülire,⁷ Kristó Gyula pedig 100 000 körülire⁸ becsülték a lélekszámukat. Oly módon, hogy Pauler mintegy 10 000 főnyi, Kristó pedig mintegy 30 000 főnyi kabarral is számolt. Így mindkettőjük felfogása szerint mintegy 70 000-nyi magyar anyanyelvű kelhetett át a Kárpátok hágóin 894–895-ben. A honfoglaló magyarokat etnikai közösségként értelmező kutatók közül Róna-Tas András 200 000-re,⁹ Györffy György 400 000-re¹⁰ tette lélekszámukat. Oly módon, hogy ez utóbbi számba a honfoglaló törzsszövetség nem magyar elemeit is beleértette. A kabarokat és egyéb csatlakozottakat levonva pedig mintegy 300 000-nyi, a vereckei hágót 894–895-ben átlépő magyar anyanyelvűvel számolt.

E számok önmagukban még nem nyújtanak kellő tájékoztatást. Továbbgondolásra akkor válhatnak esetleg alkalmassá, ha tudjuk, hogy a különböző felfogások hívei 250 000 és 350 000, továbbá 600 000 körülire, sőt az első ránézésre egészen fantasztikus nagyságúnak tűnő 1 390 000 főre tették a Kárpát-

³ A „félnomád” fogalom jelentését a magyar szakirodalomban klasszikus érvennyel tisztázta: VÁCZY 1958, 296.

Az e fogalom használatához kapcsolódó bizonytalanságokról lásd még: TAKÁCS 1997, 178.

⁴ VÉKONY 2001, 99.

⁵ VÉKONY 2001, 99.

⁶ MAKKAY 1993, 32.

⁷ PAULER 1900, 129–130.

⁸ KRISTÓ 1995a, 133–134.

⁹ RÓNA-TAS 1996, 277.

¹⁰ GYÖRFFY 1963, 46–47; GYÖRFFY 1977, 140; GYÖRFFY 1983, 38; GYÖRFFY 1984, 693–695.

medence összes lakosának a számát a 9–10. század fordulóján. A két alsó határérték mellett Kristó Gyula,¹¹ a középső mellett Györffy György¹² igyekezett érveket kovácsolni, egyáltalán nem vagy csak áttételesen számszerűsíthető megfontolások mérlegelése alapján. A felső határértékre pedig Vékony Gábor következtetett vissza az Ernuszt Zsigmond 1495-ös számadásában szereplő népességszám alapján, két ezreléknyi természetes népszaporulatot feltételezve.¹³ A kiindulópontok nagymértékű különbözősége miatt a honfoglaló magyarság kikövetkeztetett részaránya is nagymértékű szóródást mutat. A korábbi rekonstrukciókkal radikálisan szembeforduló Vékony Gábor szerint a honfoglaló magyarság „a Kárpát-medence 900 körüli lakosságának csak az 1%-át teszi ki”.¹⁴ A szintén a kettős honfoglalás elméletének híveként fellépő Makkay János szerint viszont ezen arány 14 százalékra rúgott.¹⁵ Kristó Gyula a honfoglaló magyarok arányát a 10. század eleji összlakosságon belül 20 és 28 százalék közti tartományba helyezte.¹⁶ Róna-Tas András¹⁷ a magyar etnikum 40, Györffy György¹⁸ pedig 60 százalékos részarányával számolt.

Mint fentebb már hangsúlyoztam, mind a népességszám, mind pedig az arányok becslésen alapulnak. Az egymással össze nem egyeztethető százalékok tehát hipotetikusak, inkább egy-egy sajátos jelzőnek tekinthetők, annak az egyetlen adatba sűrített kifejeződése, milyen társadalmi és etnikai struktúrát igyekszik láttatni az adott kutató a honfoglalás korában. A fentebb felsorolt számadatokat tehát nem végeredményként, hanem indikátorként kell és lehet kezelni.

Az alábbiakban a három elmélet kialakulását, egy-egy fontosabb megfogalmazását ismertetem, különös tekintettel az utóbbi tíz évben megjelentetett álláspontokra. Az ismertetés során nem a megsemmisítő kritika a célom, a pozitív, a továbbgondolásra alkalmas meglátásokra igyekszem elsősorban koncentrálni. Egy rövid tanulmány keretei természetesen nem alkalmasak egy ilyen horderejű kérdés eldöntéséhez, és én a magam részéről nem is feltételezem, hogy az igazság birtokában lennék. Mindazonáltal a mondandó alább kialakított csoportosítása több – reményeim szerint továbbgondolásra alkalmas – meglátást tükröz. Első helyen azt, hogy a forrásanyag, tehát az írott feljegyzések, a régészeti leletek, illetve más adatfoslányok túlon túl töredékesek e kérdéskör végleges elemzéséhez. Így öszinte álláspontnak tekinthető az, ha a kutatók egy része a fenti kérdésre meg sem próbál választ adni. Ezen álláspont azonban – öszintesége ellenére is – jelentősen szűkíti a kutatás horizontját. Számos más tudományág példája hozható fel arra, hogy egy-egy probléma megoldását olyan munkahipotézisek megfogalmazása is segítheti, amelyek adatbázisa az adott pillanatban még hiányos. Egy dologra kell folyamatosan ügyelni: arra, hogy mindig szem előtt tartsuk a kellő adatmennyiségre alapozó, illetve a hipotetikus következtetések érvénye közötti különbséget. Második helyen azt kell kiemelni, hogy a három megközelítés valószínűségének a mértéke már a jelen forrásadottságok mellett is más és más, azaz a három nézőpont között felállítható egy rangsor az érvek, illetve ellenérvek súlya alapján. Annak ellenére is, hogy mindhárom nézőpont mellett felsorakoztathatók megfontolásra érdemes argumentumok. A józan mérlegelés képessége tehát ez esetben alapkövetelmény. Harmadik helyen arra kell utalni, hogy egyes elméletek valóságtartalma akkor is eldönthető, ha a források hiánya miatt a lényeges adatok jelentős hányada hiányzik. Érdemes ugyanis megfigyelni az adott elmélet érvrendszerének egymáshoz való illeszkedését, a tények elrendezésének a „belső logikáját”. Ha ugyanis egy bizonyos elmélet felépítése nem felel meg a formális logika szabályainak, vagy ha az okfejtés anakronisztikus, tehát a kor viszonyaira alkalmazhatatlan érvekre alapoz, akkor azt jó eséllyel zárhatjuk ki a további elemzésekből.

¹¹ KRISTÓ 1995a, 144.

¹² GYÖRFFY 1963, 46–47.

¹³ VÉKONY 2001, 87–90.

¹⁴ VÉKONY 2001, 99–100.

¹⁵ MAKKAY 1993, 31–33.

¹⁶ KRISTÓ 1995a, 142–144.

¹⁷ RÓNA-TAS 1996, 277.

¹⁸ GYÖRFFY 1963, 48–53.

Az egyes elméletek ismertetése előtt szólnom kell a dolgozatban taglalt problematika nemzetközi vonatkozásairól. Két különböző kutatási területre kell kitémem. Első helyen a szomszéd népek azon történéseinek és régészeinek az álláspontjára, akik a magyar honfoglalást a saját nemzeti történelmük szemszögéből értelmezni igyekeztek. Valamint szólnom kell azon nyugat-európai kutatásokról is, amelyek a fegyverforgató elitek kora középkori szerepét európai távlatokban elemzik. A szomszéd népek szakirodalmá oly mértékig egyöntetű, hogy könnyen megfogalmazható a végkövetkeztetés. A szlovén,¹⁹ horvát,²⁰ szerb,²¹ bolgár,²² ukrán,²³ orosz,²⁴ szlovák,²⁵ cseh²⁶ vagy német²⁷ nyelvű történeti munkákban csak és kizárólag olyan megnyilatkozásokkal találkozni, amelyek a honfoglaló magyarokat kis lélekszámú, fegyveres elitként értelmezik. (A román történetírásról nyelvi korlátaim miatt nem tudok nyilatkozni.) A szomszédos szláv népek történései általában olyan fegyveres elitként szokták rekonstruálni a honfoglalókat, akik a korszak viszonyai között is rendkívüli mértékű kegyetlenséggel foglalták el új hazájukat és jutottak hozzá az általuk nem termelt termékekhez, elsősorban a mezőgazdasági terményekhez. Sőt mindeközben erőszakosan magyarosítottak is, azaz nyelvüket is ráerőltették új környezetükre. Mivel e leírások hangvétele negatívan általánosító és elutasító szokott lenni,²⁸ csak elvétve

¹⁹ KOS 1933, 144–152; GRAFENAUER 1970, 166, 175; STIH 1983, 171–201.

²⁰ KLAIC 1975, 274, 17. j.; KLAIC 1990, 71.

²¹ POPOVIC 1957, 48.

²² Egyetlen, kiragadott példaként egy magyarra fordított tanulmányra utalok: MIJATEV 1983, 134–136.

²³ Egyetlen, kiragadott példaként lásd БАЛАГУРИ 2001, 32–37.

²⁴ Egyetlen, kiragadott példaként lásd Susarin, P.V.: „...a félnomad magyar törzsek állandó mozgásban voltak”. (SUSARIN 1995, 1449–1453)

²⁵ Egyetlen, kiragadott példaként lásd RATKOS 1972, 105. A szlovák történetírás e tárgyban tett megállapításait elemzi és értékeli: NIEDERHAUSER 1995, 1410–1415.

²⁶ A cseh szakirodalomból két példára utalok. Az egyik a „cseh történetírás atyjától” származik, a másik pedig egy nemrég megjelentetett munkából: PALACKY 1836, 64, 11 j.; WIHODA 2005, 10–11. A cseh történetírás e tárgyban tett megállapításait elemzi és értékeli: NIEDERHAUSER 1995, 1410–1419.

²⁷ Egyetlen, jellemző példaként lásd WOLFRAM 1987, 373–375. A német történetírás e tárgyban tett megállapításait elemzi és értékeli: Soós István: „...veszedelmesebb és hevesebb ellenfelet a történelem nem ismer.” (A német történetírás honfoglalás-képe: MAGYAR TUDOMÁNY 102. ú. f., 40, 1995, 12, 1471–1475.)

²⁸ Ezen ellenérzéseknek valóságos gyűjteményét adta POPOVIC 1957, 48–49. Egy rövid idézet, amely arról tanúskodik, hogy Dušan J. Popović az idők kezdetéig vetíti vissza a dualizmus kori Magyarország arisztokráciájának a viselkedési kódexét „Kevés az olyan társadalom, ahol a magyarhoz hasonló mértékben szabályoztak mindent – azt, hogyan szólíthat meg valaki valakit, hogyan szabad válaszolni a kérdésre, milyen testtartást kell felvenni beszélgetés közben stb. Míg az árja nyelvekben a te, illetve az ön kifejezésére két szó áll rendelkezésre (az angolban egyetlenegy!), a magyarban öt is van, egy a »te«, és négy az »ön« számára [»ön, kegyed, maga, magácska« – a szerb szövegben magyarul, rossz helyesírással! – T. M.]. Egy esztétánk szerint magyarul kellemesen lehet beszélni, de a magyar szót kellemetlen hallgatni. Mi más módon fejeznék ki magunkat: ez a parancsok osztogatásának a nyelve, a parancs pedig komoly és nem igazán kellemes dolog, különösen akkor, ha azt kevésbé kulturált csoportok felemelt hangon osztják ki. A magyarok viselkedéséről tanúskodik a »razmadjariti si« [értelem szerinti fordításban: felbőszülni magyar módra – T. M.] kifejezés. A Szerémségben e szó a düh egy különleges formájának a jelölésére szolgál, amelyet kiabálás és gesztikuláció kísér. [...] A magyar közmondásokból deríthető ki igazán az, milyen szemmel néztek a magyarok a szlávokra. Az összes népnek szinte szabályszerűen van szomszédairól néhány közmondása, sőt néhány, többé-kevésbé rosszálló megjegyzése is. Mégis, nehéz találni még egy olyan népet, amelynek olyan sok közmondása lenne, mint a magyaroknak a szlávokról. E közmondások (76) szerint a szlávok nem rendelkeznek egyetlen pozitív tulajdonsággal sem. [...] Az összes közmondás a szlávokat durva, mohó, tudatlan, abnormális emberként mutatja be. E közmondásokból sugárzik a mély megvetés és undor. A szlávok a legnyomorultabb lények, akik az ember nevet viselhetik, tulajdonképpen nem is emberek. (Egy közmondás szerint: »A szláv nem ember« [sic!], egy másik szerint pedig »fél ember«) A szláv akkor válik emberre, ha magyarrá válik.” Talán nem szükséges bővebben bizonygatnom azt, hogy a leírtak egy sajátos társadalmi modell görbe tükrét jelentik egy mélységesen frusztrált ember tollából. Így tudományos igényű elemzésben történő szerepeltetésük egész egyszerűen szakmai hiba. Az egységesnek alapított Jugoszlávia felbomlásához vezető „ideológiai háttér” jól szemlélteti az, hogy e munkát 1991-ben, reprintben kiadták.

lenni bennük olyan támpontokra, amelyek a magyar történészek és régészek álláspontjának a finomítására alkalmasak lennének.

Áttérve Nyugat-Európára: a katonai elit kérdése az utóbbi évtizedekben a kutatás homlokterébe került, annak következtében, hogy nagy hangsúlyt fektetett az ilyen elitekre az angolszász országok őskorkutatását alapvető módon átalakító Colin Renfrew.²⁹ Mivel a világhírű brit régész fő kutatási területe a neolitikum, illetve az indoeurópai népek etnogenezise, könnyen érthető, hogy elsősorban e két szakterület szakemberei figyeltek fel felosztására. Az utóbbi években azonban több kísérlet is történt a kora középkori fegyveres elitek vizsgálatára. Közép-Kelet-Európában először a Morva Fejedelemség (helytelen, de közszájon forgó kifejezéssel: a Nagymorva Birodalom) kutatói figyeltek fel e társadalmi csoport fontosságára, és vizsgálták e kérdéskört egy 2003-as konferencián.³⁰ Az itt felolvasott tanulmányok sajátága, hogy a résztvevők – néhány történész kivételével – inkább az elit tárgyi hagyatékát elemezték, régészeti eszközökkel. A Rajnától nyugatra fekvő területek vonatkozásában két párizsi konferencia tekinthető irányadónak.³¹ E tanácskozásokon a római arisztokrácia és az 5–6. századi germán főemberek viszonya alapján fogalmazódott meg újra meg újra a fegyverforgató elit mibenlétének a problematikája. A két konferencia tanulmányait közlő kötetekből általánosabb érdeklődésre tarthat számot azon munka, amely a római hadsereg szerepét vizsgálja a germán fegyverforgató elit kialakulásában,³² valamint azon mű is, amely a barbár királyok tanácsadóinak a szerepköre alapján írja le e társadalmi réteget.³³ A hivatkozott konferenciakötet is annak a példája, hogy a fegyverforgató elit problematikáját általában a történészek vetik fel. Ennek következtében, hogy a nyugat-európai népvándorlás kori régészetben egyre nagyobb a kételkedés, a módszertani eredetű szkepticizmus az egyes tárgyak vagy síregyüttesek etnikai értelmezésével szemben. Az utóbbi évek kutatói egyre inkább azon nézet irányába hajlanak, hogy a Római Birodalom bukásának idején bevándorló germán csoportok inkább tekinthetők egy-egy fegyverforgató elitnek, mint etnikai közösségnek, annak ellenére is, hogy a korabeli írástudók rendszerint etnikai csoportokként tartották számon őket. A kérdést elemző kutatók nagy fontosságot tulajdonítanak olyan sajátos eseteknek, mint amilyen például a nyugati gótoké.³⁴ Ők egy etnikai csoport jellegzetes jegyeit mutatták 376-ban, amikor a hun fenyegetés hatására Erdélyből az Al-Dunától délre elterülő területekre költöztek. Amire viszont 409-ben, több véres hadjárat után Hispániába értek, ahol királyságot is tudtak alapítani, már fegyverforgató elit módjára viselkedtek. A fegyverforgatók mögül mintegy „kifogyott” az etnikai közösség a három évtizedes balkáni, illetve itáliai tartózkodás, pontosabban hadakozás során. Továbbá, a fegyverforgató elit elemzését végző kutatók főszabályként szokták kezelni azt, hogy egy-egy ilyen elit néhány nemzedéknyi idő alatt nyelvileg asszimilálódik – az után, hogy új, végleges hazájában megtelepedett és ott uralmát megszervezte.³⁵ Jellegzetes sztyeppe példaként Asparuch bolgárjaira szokás utalni. Ők 681-es honfoglalásuk után erős birodalmat hoztak létre az Al-Duna mentén, de a 10. századra már átvették azon szlávok nyelvét, akikre honfoglalásuk során „rátelepedtek”.

II.

A szomszéd népek és a nyugat-európai történetírás irányába tett rövid és ezáltal szükségképpen vázaltszerű kitérő után térjünk vissza a honfoglaló magyarokhoz és a társadalmi berendezkedésükről alkotott három elgondoláshoz. Az első és egyben a legrégebbi elmélet szerint a honfoglaló magyarság

²⁹ RENFREW 1987, 123–137. Elemzését részletesen ismerteti magyar nyelven: MAKAY 2005, 7–12.

³⁰ DIE FRÜHMITTELALTERLICHE... 2005.

³¹ VALLETT–KAZANSKI (Szerk.) 1993; VALLETT–KAZANSKI (Szerk.) 1995.

³² CESA 1993, 21–31.

³³ SCHEIBELREITER 1995, 35–47.

³⁴ WOLFRAM 1979, 137–306.

³⁵ RENFREW 1987, 132.

fegyverforgató elitként foglalt hont a Kárpát-medencében. E nézetet vallotta a reformkorban, tehát a 19. század első felében formálódó honfoglaláskor-kutatás. Egyetlen, de jellemző példaként Czuczor Gergely egy 1842-ben kinyomtatott okfejtéséből idézek.³⁶ „Magyarország lakói három osztályból állottak. Elsőbe tartoztak a’ kapitányok és vármegyék igazgatói, mint ország nagyjai, a másodikba a nemesek vagy is a katonák (mert ez akkor mindegy vala), milylyek valának mindnyájan az Árpáddal kijött magyarok, kiovi oroszok, kunok ’s más külföldi urak, kiket Árpád vendégül befogadott, ezek valának a’ föld urai, azaz földes urak: harmadikba végre a’ meghódított földnépe, a pórság, ide számítván azokat is, akik nemességektől megfosztattak, vagy mint hadi foglyok hozattak az országba.” A honfoglalókat kacagányos vitézként értelmező elmélet elfogadását nemcsak a korszellem, azaz az egyre jobban kiüresedő nemesi létforma külsőségeinek a fenntartására irányuló igyekezet segítette,³⁷ hanem az is, hogy e nézőpont levezethető Kézai Simon Gestájából. Az 1280-as években élt krónikaszerző ugyanis így fogalmaz: „Míg tehát a magyarok meg nem keresztelkedtek, és keresztényekké nem lettek, a kikiáltók a táborokban ily szavakkal hívták fegyverbe a magyarokat: Isten és a magyar nép szava az, hogy ezen és ezen a napon és ezen a helyen mindenki fegyveresen pontosan megjelenjék, és ott a közösség tanácsát és parancsát meghallgassa. Aki pedig elégséges ok nélkül a parancsot semmibe vette, azt a szcítiai törvény értelmében karddal kettéhasították, vagy törvényen kívül állónak nyilvánították, vagy közszolgaságba taszították. Válaszfalakat magyar és magyar között csak efféle bűnök és kihágások emeltek. Egyébként pedig, mivel az összes magyar egy apától és egy anyától származott, hogyan mondhatnák az egyiket nemesnek, hacsak nem ily bűnökért elmarasztalva jutottak volna szolgaságra.”³⁸ Kézai Simon társadalomtörténeti eszmefuttatásának részletes elemzése túlnőné beszámolóim kereteit. Egy ilyen elemzés beiktatása ellen szól továbbá az is, hogy az idézett mondatok képezték Szűcs Jenő egyik, méltán elismert értekezésének az alapját.³⁹ Így itt csak a legfontosabb tényezőt emelném ki: azt, hogy a hivatkozott krónika a honfoglaló magyarokat vérségi kötelékben levő közösségként ábrázolta, ahol a szabadság a közös hadba vonulás kötelezettségén alapult.

Számos 19. század végi, 20. század eleji történeti tanulmány okfejtésével bizonyítható az, hogy Kézai felfogása a dualizmus kori Magyarország társadalmi elitjében is pozitív visszhangra talált. Érthető tehát, hogy a honfoglalók *kacagányos vitézként* való értelmezése maradt az uralkodó történeti álláspont az 1867 és 1918 közötti időszakban. Marczali Henrik szavait idézve:⁴⁰ „Mivel pedig a régi magyarok életének a háború volt mintegy a szellemi központja, ennek ilyen erős megvilágítása fényt derít a köz- és magánviszonyok azon egész sorozatára is, melyek szükségképp összefüggöttek a hadi szerkezettel és hadviseléssel.” E szemlélet túllépett a történettudomány szűk berkein. Ezt tükrözi például Munkácsy Mihály *Honfoglalók* című, reprezentatív és monumentális képe is. A honfoglalók itt mind lovas vitézek, az őket megstüvegelő, őslakos szlávok képviselői pedig gyalogosan hódolnak előttük.

Áttérve a régészetre: a hősiességet tükrözi az első régészeti feldolgozás, Jankovich Miklós 1835-ös tanulmánya a benepusztai sírról.⁴¹ Az 1848–1849-es szabadságharc leverését követő elnyomás megszűnése után újra tevékenyebbé váló régészet e nézetrendszerhez nyúlt vissza, amikor az újabb sírleletek alapján a honfoglaló magyarokat *kacagányos vitézek* hadaként, tehát hódító elitként elevenítette meg. A honfoglaló magyarok ilyen szemléletét támasztotta alá az első összefoglalás, Pulszky Ferenc egy akadémiai előadása 1878-ban.⁴² E nézőpontot erősítette a honfoglalás ezeréves évfordulójának

³⁶ N.N. 1842, 57.

³⁷ SZEKFÚ 1989, 170–173, 265–271.

³⁸ GYÖRFFY 1986, 185–186. (Györffy György fordítása)

³⁹ SZÜCS 1973, 569–643, 823–879; SZÜCS 1974, 413–555. (Reprint)

⁴⁰ MARCZALI 1895, 53.

⁴¹ WADASSI JANKOVICH 1835, 281–296.

⁴² PULSZKY 1878, 224.

1896-os megünneplése is. A korszakot is jellemzi Pulszky Ferenc szemléletváltása, amelyben egyre nagyobb szerepet kapott a fegyveres elit kizárólagos szerepeltetése. Így ő 1878-ban még így fogalmazott:⁴³ „Mondhatjuk azonban, hogy a fonás és szövés, a kovács és kardcsiszár, az ötvös és aranyozó mestersége ismeretes volt őseinknél. Hogy vajon ők magok üzték-e azokat, vagy rabszolgáik és hadifoglyaik készítették-e a fegyvereket és ékszereket, azt biztosan meghatározni nehéz.” Ugyanő viszont már 1891-ben az alábbi módon nyilatkozott a mesterségek tárgyában:⁴⁴ „Azon emlékekre nézve, melyet a magyar pogány sírokban felástunk, alig találunk analógiákat, de azért még hiba volna ezekben a magyar genius első eredeti művészi felfogását látni. A honfoglalók ugyanis hódítók voltak, nem iparosok, ékszereiket szolgáik, hadifoglyaik vagy a hazánkban talált iparosok készítették.”

A millenáris időkben fogalmazta meg axiomatikus érvennyel a honfoglalók lovas-fegyveres rétegekénti értelmezését Hampel József, a korszak legnagyobb magyar régésze, a 10. századi sírleletek első rendszerezője. Ő így írt:⁴⁵ „Honfoglaló őseink hagyatékának rövid jellemzésében leginkább a lovas sírokra voltunk tekintettel. Ez alapon lehetett az ő holmijukat a hazában élő kortársaik hagyatékától elkülöníteni. [...] S helyes a föltevés, hogy cselédekül szláv rabszolgákat hoztak magukkal, és sokszor meg is találtak a lovas vitézt cselédjei közepette. [...] Érthető, hogy a magyar lovasság e földet régibb idő óta lakó bennszülöttekkel szemben eltűnő kisebbségben [így! – T. M.] volt. A történetíróknak ezt a fölfogását a sírleletek statisztikája is igazolja, mely csupán egy-egy lovas sírt tüntet föl, néhány tucat más sírral szemben.” Hampel nézetrendszere még manapság, tehát száz évvel második összefoglalásának megjelenése után is hat, különösen azon külföldi régészek körében, akik a német nyelvű szakirodalomból tájékozódnak.⁴⁶

A 19–20. század fordulója után felnövekvő történészek közül a méltán nagy elismertségnek örvendő Szekfű Gyula is azt vallotta egy 1917-es összefoglalásában,⁴⁷ hogy a honfoglaló magyarok fegyverforgató elitként vették birtokba a Kárpát-medencét. Ő dolgozta ki a *nomádállam* elméletét, amely felfogása szerint a honfoglalóknak jelentős szervezeti előnyt biztosított a 10–11. században mind a területi berendezkedés, mind pedig az etnikai folyamatok irányítása terén. Elmélete azonban csak hosszú évtizedek múltán, Kristó Gyula révén tudott igazán ismertté válni. Talán annak következtében is, hogy a 10. század történetét, anyagi kultúráját elemző szakemberek csak ritkán vették kézbe Szekfű Gyula történeti áttekintését: *A magyar állam életrajzát*. Elméletének csekély ismertségéhez az is hozzájárulhatott, hogy nem ezt ismerteti a két világháború közötti korszak legfontosabb összefoglalása, az ötkötetes *Magyar történet*, közszájon forgó nevén a Hóman–Szekfű. Annak következtében, hogy az ötkötetes mű első kötetét nem Szekfű Gyula, hanem Hóman Bálint írta, olyan kutató, aki egy másik, alább ismertetendő nézőpont híveként érkezett.⁴⁸

A két világháború közötti időszakban a magyar honfoglalást kutató régészek közül csak László Gyula 1944-es, nagy ívű összefoglalásában fedezhetők fel olyan elemek, amelyek felhasználhatók előadásom alapkérdésének a megválaszolására. László Gyula azon elképzelése, hogy az egész magyar társadalom a nagycsalád módjára épült fel,⁴⁹ csak egy viszonylag kisméretű közösség esetében tűnik érdemben elemezhetőnek. E kijelentés valóságtartalmát pedig az sem ingathatja meg, hogy László Gyula már 1944-ben is tagadta⁵⁰ azt, hogy „a honfoglaló magyarság csupa előkelő, fényben s pompában csillogó

⁴³ PULSZKY 1878, 224.

⁴⁴ PULSZKY 1891, 3.

⁴⁵ HAMPEL é.n., 119–120.

⁴⁶ A német nyelvű szakirodalomból csak két, jelenleg is ténykedő kutató munkáira utalok: SCHULZE-DÖRLAMM 1991, 373–438; SCHULZE-DÖRLAMM 2002, 109–122; GIESLER 1981, 3–169; GIESLER 1997.

⁴⁷ SZEKFÜ 1988, 22–29.

⁴⁸ HÓMAN 1935, 13–132.

⁴⁹ LÁSZLÓ 1944, 190–225.

⁵⁰ LÁSZLÓ 1944, 287.

harcosból állott, akik megvetettek minden munkát és mesterséget”. Tagadta továbbá azt is, hogy „a magyar mesterségek, művészetek és kereskedelem művelői mindig idegen rabszolgák vagy behívott mesteremberek voltak, a magyar parasztság meg a leigázott idegenekből és a földhöz züllött kisnemesekből keletkezett volna”. László Gyula elutasításának a háttérében a kettős honfoglalás elméletének első elemei sejlenek fel.

A második világháború utáni időkben Molnár Erik összefoglalása⁵¹ révén került ismét a tudományos közgondolkodás középpontjába a 896-ban hont fogláló, fegyverforgató elit elmélete. Molnár *pásztortársadalomként* írta le a honfoglalókat, és véleménye szerint az államalapításhoz – nála: a feudális rend bevezetéséhez – a pásztortársadalom válságán át vezetett volna a *történeti fejlődés* útja.⁵² Oly módon érvelt, hogy a honfoglaló magyarok fő, szinte egyetlen termelőtevékenysége a pásztorkodás lehetett, minden pásztor pedig egyben harcos is volt. Beszámolóm kereteit szétfeszítené az, ha e nézet minden olyan részletére kitérnék, amely téves vagy legalábbis erősen vitatható, mert apriorisztikus megállapításokra épít. Inkább a „korszellemből” következő tényezőkre utalnék. A marxista történelemszemlélet elkötelezett híveként fellépő Molnárnak két „külső” oka is volt arra, hogy a honfoglaló magyarokat egyenlőségen alapuló, harcos közösségként láttassa. Így egyrészt azt lehetett feltételezni, hogy a magyar társadalom igen hosszú ideig, egészen a honfoglalás előestéjéig volt részese a délibábos „öskommunizmusnak”, az ősi egyenlőség sohasem volt állapotának.⁵³ Másrészt pedig e nézet által lehetett kiemelni a szlávok szerepét a magyar nép civilizálásában.⁵⁴ A Kárpát-medencei szlávok fontosságát Molnár – a szovjet fegyverek árnyékában berendezkedő kommunista diktatúra odaadó, a miniszteri stallumokig emelkedő híveként⁵⁵ – nyilvánvaló módon aktuálpolitikai okokból emelte ki (A marxista doktrína a történettudomány aktuálpolitikai alkalmazását nemhogy tiltotta, hanem éppen ellenkezőleg: szorgalmazta.) Csak a teljesség igénye miatt jegyzem meg, hogy Molnár Erik 1954-ben újabb összefoglalást jelentetett meg.⁵⁶ Ebben – a *pásztortársadalom válsága*-elmélet fenntartása mellett – az 1949-es műhöz képest jelentős különbségek mutatkoznak a honfoglalók társadalmi rétegződöttségéről alkotott nézetében. Miközben ugyanis 1949-ben még a hipotetikus ősi egyenlőség 896 utáni, hamis visszfényre figyelt, 1954-ben már vagyoni rétegződésről írt, és a „szegényes” sírokat is a honfoglaló magyarokhoz kapcsolta. Azt azonban már nem vette észre, hogy a honfoglalás korában feltételezett „nagyszámú, finnugor nyelvű magyar szolgaréteg”⁵⁷ létezésének ki kellett hatnia a társadalmi struktúra egészére.

A Rákosi-kor sajátságának tekinthető az is, hogy az ötvenes évek magyar történettudományában a kommunista eszmehűség fokmérője volt a pásztortársadalom-elmélet egyes tételeinek a szajkózása.⁵⁸ Így nem kevés személyes bátorságra vallott az, hogy 1958-ban Györffy György gyökeresen új, a pásztortársadalom képzetét teljesen elvető felfogással lépett fel.⁵⁹ Ezen elméletről alább szólok részletesen. Itt csak annyit emelnék ki, hogy Györffy György fejtegetései következtében a magyar történetírásban évtizedekre háttérbe szorult a honfoglalók fegyverforgató elitként való értelmezése.

A fegyverforgató elit elmélete az 1990-es években került ismét a kutatás homlokterébe, Kristó Gyula révén. Ő két úton is el tudott jutni a honfoglaló magyar társadalom ilyen értelmezéséhez. Kiindulópontnak minden valószínűség szerint az a kritikai alapállás tekinthető, amelyet Kristó Gyula egyik kortársa, Györffy György munkásságával szemben táplált, számos munkájában mutatva rá a

⁵¹ MOLNÁR 1949, 81–87, 107–120.

⁵² MOLNÁR 1949, 161–163.

⁵³ MOLNÁR 1949, 17–87.

⁵⁴ MOLNÁR 1949, 96–107.

⁵⁵ N. N. 1981–1982, 230–232.

⁵⁶ MOLNÁR 1954.

⁵⁷ MOLNÁR 1954, 148–149.

⁵⁸ PAMLÉNYI 1954, 10; LEDERER 1957, 21–24; LEDERER 1961, 47–48.

⁵⁹ GYÖRFFY 1958, 565–615.

Györffy György elemzéseiben fellelhető túlkövetkeztetésekre, apriorisztikus megállapításokra, illetve a módszertani szempontból helytelen forráskezelésre.⁶⁰ E kritikai attitűd részeként Kristó Gyula egyre élesebben fordult szembe⁶¹ a honfoglalók félnomád életmódjáról szintén jórészt Györffy György⁶², illetve több más, az 1990-es évek előtt nem a hivatalosan támogatott „marxista” főirányhoz tartozó történész,⁶³ illetve néprajzkutató⁶⁴ által kidolgozott koncepcióval. A honfoglalókat olyan *tiszta nomádként* rekonstruálta,⁶⁵ akiknek – Szekfű Gyula elmélete alapján – nomádállamban kellett élniük.⁶⁶ Az 1990-es években Kristó Gyula a magyar tudományosságban addig példátlan számú résztanulmányt, összefoglalást tett közzé e tézis propagálására,⁶⁷ ezért az ő nomádállami koncepciójának a pontos megismerése komoly irodalommennyiség átolvasását jelenti, az önisméltések viszonylag nagy számával terhelve. Ennek ellenére: Kristó Gyula 1990-es évekbeli munkássága révén vált a honfoglaló magyarok fegyveres elitként való értelmezése konzisztens, részleteiben is kidolgozott, modern szakszókészlettel megírt elméletté. Kristó Gyula érdeme, hogy egységes kritériumok alapján tudta az adott problematikát elemezni, átfogó koncepciót dolgozva ki arra, hogyan tudott átalakulni a honfoglalást megvalósító fegyverforgató elit egy, társadalmilag igencsak strukturált közösséggé. Olyan magyar néppé, amely a 11. század közepi forrásokban már fel-feltűnik. E folyamatot már természetesen Pauler Gyula, sőt Molnár Erik is elemezte.⁶⁸ Munkáikkal szemben Kristó Gyula előnyeként az egységes kritériumok használata tekinthető, valamint az, hogy a fegyverforgató elit elméletének főbb tételeit tézisszerűen foglalta össze, érveit a nomádállam általa biztosnak vett létéből vezetve le: „nincs egyetlen olyan nomád társadalom sem, amelyben a magyarban feltett köznéphez (tehát nagy létszámú, földművelő, alávetett, a birodalmat megszervező néppel azonos etnikumba tartozó népességhez) hasonló társadalmi csoport lenne, hiszen a nomád társadalom népessége egyszersmind katona is. [...]”⁶⁹ [A honfoglaló magyarság] Nem lehetett nagy lélekszámú, mert a nomád életforma sok százazres nagyságrendű népességet nem tudott eltartani. Nem lehetett alávetett, mert minden a nomádokra vonatkozó tudomásunk csakis egy irányba mutat: a nomád, bármilyen szegény is volt [...] jogi értelemben [...] szabad. [...] mindent egybevetve úgy tűnik: a Szőke Béla–Györffy György-féle magyar köznép nem létezett.”⁷⁰

A honfoglalókat *kacagányos vitéznek* rekonstruáló elmélet fő gyengéjeként már 1938-ban megfogalmazta Kniezsa István azt,⁷¹ hogy egy ilyen kis létszámú közösség – Hampel József fentebb idézett jelzőjével élve egy *eltűnő kisebbség*⁷² – nem lehetett alkalmas a magyar nyelv Kárpát-medencei meghonosítására. A honfoglaló magyarokat kis létszámú, fegyverforgató elitként rekonstruáló történészek mai nemzedéke számára fontos feladat maradt e probléma megoldása. A további kutatás sarkalatos

⁶⁰ Kristó Gyula kritikai hangvételű megjegyzései közül felfogásom szerint mindenképp megfontolásra érdemesek az alábbiak: a helynevekre épített, túl nagy ívű koncepciók bírálata (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 74), a 10. századi magyar főemberek folyó menti, nomadizáló „sétálóútjainak” a vitatása (KRISTÓ 1980, 443–446) vagy a Kurszán/Kurszán kündiként történő értelmezésének a kritikája. (KRISTÓ 1980, 223–227; KRISTÓ 1993, 82–85)

⁶¹ E „folyamat” végső állomása: KRISTÓ 1995a, 3–62.

⁶² Összefoglalóan GYÖRFFY 1983, 397–409; valamint GYÖRFFY 1983a.

⁶³ Jelentős szerepet játszott e folyamatban Makkai László és műve: MAKKAJ 1974.

⁶⁴ Így pl. HOFFMANN 1969; valamint BALASSA 1973, 248–270; BALASSA 1974, 575–585.

⁶⁵ KRISTÓ 1995a, 183–227; KRISTÓ 1995b, 3–62.

⁶⁶ KRISTÓ 1995a, 97–127.

⁶⁷ Munkáinak részletes bibliográfiája túlöné e dolgozat kereteit. Az alábbi lista a dolgozat szerzőjének szubjektív megítélésén alapszik: KRISTÓ 1993a, 723–726; KRISTÓ 1996d; KRISTÓ 1993, 82–85; KRISTÓ 1995a; KRISTÓ 1995b, 3–62; KRISTÓ 1995, 36–44; KRISTÓ 1995c, 11–23; KRISTÓ 1996a; KRISTÓ 1996b, 207–222; KRISTÓ 1996c, 1004–1010; KRISTÓ 1996, 110–154.

⁶⁸ PAULER 1900, 95–100; MOLNÁR 1949, 107–192.

⁶⁹ KRISTÓ 1995a, 118.

⁷⁰ KRISTÓ 1995a, 219.

⁷¹ KNEZSA 1938, 454–455.

⁷² HAMPEL é.n., 120.

kérdésévé kell tehát válnia annak, hogyan rekonstruálható a helyi lakosság 10–11. századi nyelvi asszimilációja akkor, ha a honfoglalók ténylegesen csak kis lélekszámú közösséget alkottak. E rész kérdés megválaszolásától függ ugyanis az egész elmélet szavahihetősége.

A szakirodalom áttekintése során azon következtetést kellett levonnom, hogy a honfoglalókat kis létszámú és magyar nyelvű közösségként definiáló kutatók Kniezsa István kérdésfelvetését nem szokták kellő komolysággal kezelni. Így csak sommás vagy elmosódó válaszokat találni arra, hogyan tudta e kis lélekszámúként rekonstruált közösség az új hazában nemcsak megőrizni nyelvét, hanem azt – az így érvelő kutatók szerint – többségi szláv lakosság körében elterjeszteni. A kivételt Kristó Gyula jelenti, aki felfigyelt e kérdésre. Sőt saját felfogása szerint kellő magyarázatot is nyújtott rá, elképzelését számszerű adatokba sűrítve.

Az alábbiakban Kristó Gyulának az asszimiláció kérdésére adott válaszát saját számadatainak tükrében veszem szemügyre. Ő oly módon érvelt, hogy a 70 000-nyi magyar a honfoglalás előestéjén már megindult a török asszimiláció útján.⁷³ E folyamat azonban a honfoglalás után, a török népek szomszédságának az eltűnése miatt, megállt, sőt a visszájára is fordult. Így tudták nyelvileg asszimilálni a honfoglaló magyarok az ezredfordulóig a törzsszövetségük 30 százalékát kitevő kabart,⁷⁴ majd pedig a 11. század közepéig a szláv nyelvű őslakosság jelentős hányadát is. Ez utóbbi kijelentés alapjául az szolgált, hogy az általa 985 körüli időpontra keltezett veszprémvölgyi alapítólevélben még csak elvétve találni magyar helynevet, az 1055-ben kiadott tihanyi alapítólevélben viszont már a magyar toponímia került többségbe a szláv eredetű nevekkel szemben.⁷⁵ A magyar és a nem magyar népesség 11. század közepi Kárpát-medencei aránya – Kristó Gyula két, 2000-ben megjelent tanulmányának óvatos becslése szerint⁷⁶ – a legkedvezőtlenebb esetben is 1 : 1,5 lehetett. Ha e kijelentést százalékokra alakítjuk át, a magyarság részarányát a 11. század közepén két határérték: a 33,3% és a 49% közé kell tennünk. Tehát a magyarság számának a 11. század középső harmadára Kristó Gyula becslései szerint a legkedvezőtlenebb esetben is el kellett érnie a 166 500 főt, azaz a korabeli Kárpát-medence 500–550 ezresre becsült összlakosságának⁷⁷ alsó értéken vett egyharmadát. Első ránézésre e számarány igen csekélynek tűnhet, mert a magyar anyanyelvűek létszámának az általa megadott értékek alapján tényleg csak 166 500 és 181 500 fő közé kellett esnie. Alaposabban végiggondolva azonban azt kell látni, hogy a 900-as és az 1050-es év adatai közti eltérés így is irreálisan magas.⁷⁸ Kristó Gyula becslései alapján ugyanis a magyarság lélekszám-növekményének százötven év alatt alsó értéken legalább 137,85 százalékot, felső értéken pedig az egészen fantasztikus nagyságú 159,28 százalékot kellett volna kitennie. Ez a szám még akkor is túlon túl magas, ha a természetes népszaporulatot is igencsak optimisztikus módon határozzuk meg. Azaz, ha kétezerlékes természetes népszaporulatot veszünk alapul, és a háborúk, járványok hatásait kizárjuk, így irreálisan magasan, 35 százalékként határozva meg a magyarság másfélszáz év alatti természetes lélekszám-növekedését. A végeredmény azonban még ilyen eljárás után sem válik hihetővé. Arra kellene ugyanis Kristó Gyula adatai alapján számítani, hogy a magyar anyanyelvűek száma így is legalább 102,85, legfeljebb 124,28 százalékkal nőtt 900 és 1050 között. Tehát egy olyan asszimilációs ráta feltételezését foglalják magukban e számok, amely a magyar anyanyelvűek számát az adott időintervallumban, százötven év alatt, a legrosszabb esetben is megdupláztta volna. Ismereteim szerint egy ekkora etnikai

⁷³ KRISTÓ 1995a, 145.

⁷⁴ KRISTÓ 1995a, 146.

⁷⁵ KRISTÓ 2000, 161, 165.

⁷⁶ KRISTÓ 2000a, 41–42; KRISTÓ 2000b, 398–407.

⁷⁷ KRISTÓ 1996, 129, 154.

⁷⁸ A számadatok ellenőrzéséért köszönettel tartozom barátomnak, dr. Bozsonyi Károlynak. Ő egyetemi tanulmányait az ELTE TTK matematika–fizika szakán, illetve az ELTE BTK szociológiai szakán is elvégezte, így kutatásai, illetve egyetemi kurzusai a matematika szociológiai alkalmazhatóságának a területeit érintik.

növekedés példa nélküli, hiszen ehhez hasonló a kora középkori Európában sehol sem mutatható ki megbízható adatok alapján!

Kristó Gyula számadatainak magyarázatára több út is kínálkozik. Vagy abból indulunk ki, hogy az alapul vett számok túl nagy mértékben tekinthetők hipotetikus következtetések számszerűsítésének, így közlésük sem jelenthetett többet egy tollhibánál, vagy pedig a kapott arányokat – a kiinduló mennyiségek bizonytalansága ellenére is – a fegyverforgató elit elmélet valamilyen vetületének tekintjük, és tovább vizsgálódunk. Az alábbiakban a további elemzésekhez szeretnék néhány támpontot nyújtani. Első helyen arra kell utalnom, hogy Kristó Gyula a fentebb leírt arányokat nem számolta ki, így az önnön adataiból következő paradoxonnal nem kellett szembesülnie. A magyar anyanyelvűek vélelmezett, szokatlanul nagy mértékű etnikai gyarapodását így azzal vélte magyarázhatónak, hogy az államalapítás idején – azaz a veszprémvölgyi és tihanyi alapítólevél általa nagy hangsúllyal kezelt 985-ös és 1055-ös kiállításai közötti időszakban – igen sok szláv lakos váltott nyelvet két nemzedéknyi idő alatt, azaz mintegy hatvan éven belül.⁷⁹ A szláv asszimiláció folyamatát pedig azért tette teljes egészében a 11. század elejére, mert felfogása szerint a nomádállam egyik jellegzetessége, a hódoltatott lakosság zárt enklávékban tartása, a 10. században egyértelműen megakadályozta az etnikai asszimilációt.⁸⁰ Egy korábbi munkámban – Kristó Gyula egyik könyvéről írott vitacikkemben – már megfogalmaztam fenntartásaimat az etnikumváltás ilyen szoros időhatárok közötti feltételezésével kapcsolatosan.⁸¹ Az etnikumváltás dinamikáját vizsgáló Szűcs Jenőre,⁸² illetve Benda Kálmánra⁸³ hivatkoztam, akik jóval hosszabb időtávlatokkal számolnak, és egy zárt közösség asszimilációját – a Kristó Gyula által elégségesnek ítélt két nemzedék helyett – legalább öt nemzedéknyi idő eltelte utánra tették. Vitacikkemben nem tértem ki egy olyan további érvre, amelynek rögzítése talán nem teljesen haszon nélkül való. Kristó Gyula feltételezése szerint a szlávok asszimilálásának a sikeréhez további szempont is hozzájárult. Megfogalmazásában: „Döntő mozzanatnak számít, hogy a magyarok alkották a nomádállam vezető etnikumát, így a *hivatali életben* a latin nyelv térhódításáig a hódító magyarok nyelve lehetett a Kárpát-medence közös érintkezési nyelve, s ez a népi érintkezésekben még hosszú időn át meg is maradt.”⁸⁴ Érdekes, hogy Kristó Gyula, a 20. század végi magyar történetírás egyik legnagyobb alakja, a korszak monografikus szintű elemzője nem figyelt fel arra: e feltételezés semmilyen írott forrással nem támasztható alá. E hiány súlyát pedig igencsak növeli az, hogy Szent István e forráshiányos korban is megfogalmaztatta uralkodásának politikai hitvallását, az *Intelmeket*.⁸⁵ Ebben pedig az etnikai folyamatok átalakítása nem szerepel az uralkodás támaszai között, sőt e folyamatokra egyáltalán nem is történik utalás. Ugyanígy hiába keresnénk Szent István törvényeiben⁸⁶ is a magyar nyelv államnyelvvé tételéről és kötelező használatáról szóló paragrafust. A kor viszonyai között e hiány tekinthető természetesnek, mondhatni ez volt az egyetlen lehetséges megoldás. Hiszen egy államilag irányított asszimiláció 11. század eleji feltételezése a kora középkor viszonyai között egyértelműen anakronisztikus, ellene mond a kor szellemiségének.⁸⁷ Arról nem is beszélve, hogy a 11. század viszonylatában egész egyszerűen értelmezhetetlen az idézőjelek között használt *hivatali élet* fogalma.

⁷⁹ KRISTÓ 1995, 146–147.

⁸⁰ KRISTÓ 1996, 146, 202, 361.

⁸¹ TAKÁCS 1997, 174–177.

⁸² SZÜCS 1987, 11–26.

⁸³ BENDA 1988, 37–86.

⁸⁴ KRISTÓ 1995, 146.

⁸⁵ VESZPRÉMY (Szerk.) 2002, 37–43. (Kurcz Ágnes fordítása)

⁸⁶ VESZPRÉMY (Szerk.) 2002, 19–28. (Szilágyi Lóránt fordítása)

⁸⁷ Szent István uralmának szellemi hátterét igen eltérő kiindulópontból, de így is máig ható érvennyel elemezte: DEÉR 1938, 79–105; BOGYAY 1988, 43–66.

III.

A honfoglalókat fegyverforgató elitként értelmező történészek nézetrendszerének az ismertetése után a kettős honfoglalás elméletét elemzem. Annak következtében került a második helyre, hogy azt időrendi szempontból másodikként fektették papírra, 1895-ben. Első megfogalmazója Nagy Géza, illetve Vámbéry Ármin volt, egymással párhuzamosan és egymástól nem is függetlenül. A többágú etnogenezis elmélet kialakításában Vámbéry játszotta a kezdeményező szerepet, mégis előbb Nagy Gézát idézem, mivel az általa leírtak váltak hivatkozási alappá az 1960-as évek végén újraéledő vitában. Nagy Géza a *Magyar nemzet története* című, reprezentatív összefoglalásban, közkeletű nevén a *millenáris tízkötetes*ben tette közzé az alábbi gondolatmenetét.⁸⁸ E reprezentatív kiadványt pedig azért használhatta nézeti propagálására, mert a millenáris tízkötetes létrejöttében nagy szerepet játszó Marczali Henrik kiállt Vámbéry mellett, amikor ő a finnugor nyelvészek bírálatainak a keresztüztüzébe került. Nagy Géza szerint tehát: „Azok a bolgárok és más volgai törzsek, melyek Aszparukkal egyidejűleg költöztek Magyarországra [a 680-as évek elején – T. M.], bizonyára nem tűntek el a föld színéről [...] A tiszai bolgarság, melyről a magyar hagyomány beszél, nem mese, voltak annak történelmi alapjai. E bolgárok közt pedig lehetetlen, hogy magyarok is ne lettek volna. Hiszen Kuvrát egyik népét unugurnak nevezték a bizsanti írók, s azt az azovi hunn királyt, kinek székhelyén tűnik fel Kuvrát, Muagernek hívták, a Kuvrát által alapított Dulo dynastiát pedig a magyar mondák is ismerik. Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált e hazában. A magyar faj régebbi itt, mint a honfoglalás. Lehetséges, hogy már avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a 7. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a székelyekben keresik ennek az első rajnak az ivadékait, s az ilyen dolgokban csodálatosan szívós szokott lenni a népek emlékezete.” Nagy Géza elméletének is a középkori magyar krónikáirodalom volt a végső forrása, a krónikáírók közül pedig a fentebb már idézett Kézai Simon. Kézai ugyanis oly módon fogalmazta meg a korai magyar történetet, hogy a Hunortól és Magyartól származó két testvérnép, a hun és a magyar külön-külön időpontban telepedett meg a Kárpát-medencében.

Nemcsak Nagy Gézától, hanem saját, korábbi, 1882-ben lefektetett elméletétől eltérő hangsúlyokkal rekonstruálta a magyar etnogenezist Vámbéry Ármin 1895-ben.⁸⁹ A Vámbéry-életművet ismerő kutatók talán furcsállják majd, hogy nézeteit nem az 1882-es, legnagyobb hatásúnak tartott munkája alapján idézem, hanem az 1895-ös, a szakma által bővebbnek, de jelentéktelenebbnek ítélt változat alapján. Eljárásom oka igen egyszerű: nem elsősorban az időrend áll a háttérben, hanem az, hogy az 1895-ös mű már mintegy reflektál az 1882-es változatra ért kritikákra. Azaz, a két mű érvrendszere közti különbség Vámbéry szellemi alakulásának a lenyomata. Így mondhatni elemi tisztesség a kiérleltebb – ha úgy tetszik: a bővebb és jelentéktelenebb – érvelést tekinteni a véglegesnek. Vámbéry 1895-ös felfogása szerint: „a 9. évszázad végén beköltözött magyarok tiszta török törzshöz tartoztak, és hogy a magyarok mai nyelvén bőségesen meglevő finn-ugor elemeknek bizony csak korábbi időszakból kell származniuk.” „Minthogy pedig egyes, a magyar ethnológia területén kutató tudósoknak eddig vallott nézete, hogy az ugorok és törökök ezen összeolvadása a magyaroknak nyugat felé való útjában, nevezetesen Lebediában való tartózkodásuk alatt ment végbe, semmi szín alatt el nem fogadható, [...] ennek következtében e folyamat számára korábbi időpontot és más helyet kell keresnünk. Ilyen időpontul az avar korszakot és ilyen helyül egyes-egyedül csakis Pannoniát szabad megjelölni.” Azaz, Vámbéry Ármin 1895-ben egy olyan összetett etnogenetikai folyamatot rekonstruált, amelyben az Árpád vezetéssel 894 és 900 közt hont foglalók nem magyar, hanem török nyelvű népcsoportként szerepelnek. Ők – szintén e felfogás szerint – a Kárpát-medencében finnugorok és törökök keveredéséből kialakult nyelvi közegbe telepedtek be. Vámbéry ezen elméletének azért kellett visszhangtalannak maradnia, mert egy korábbi, 1882-ben közreadott őstörténelmi

⁸⁸ NAGY 1895, CCCLII.

⁸⁹ VÁMBÉRY 1895, 74, 75.

elmélete⁹⁰ miatt heves vitába keveredett Budenz Józseffel, Hunfalvy Pállal és Szinnyei Józseffel. Sőt mind a kortársak, mind pedig az utókor megítélése szerint Vámbéry alulmaradt a „tisztán finnugor” etnogenezis elmélet képviselőivel szemben. Manapság azonban már pontosan látható, hogy a Vámbéry-elméletet és nézetrendszerét hevesen bíráló finnugrista nyelvészek⁹¹ nem e két tétel cáfolatára törekedtek, hanem – a keveréknép-elméletet igencsak leegyszerűsítve – a magyar nyelv tisztán finnugor eredetét „védték meg” a török származtatás tételével szemben.⁹² A finnugor nyelv tudósok részéről érkező kritika miatt Vámbéry Ármin nézetrendszere eltűnt a magyar őstörténet kutatásából, de oly módon, hogy több kutató okfejtésében is felfedezhetők művének ismeretére és pozitív megítélésére való utalások. Ennek ellenére, a két világháború között, megtörtént a magyar nyelvet a 896-os honfoglalástól elválasztó elmélet második megfogalmazása is, Marjalaki Kiss Lajos révén.⁹³ Ő annak a lehetőségét igyekezett valószínűsíteni az 1920-as és 30-as években, hogy a magyar anyanyelvű népesség a Nagyalföldön már a Krisztus utáni első évszázadokban, azaz a szarmata korban megtelepedett volna. Marjalaki fejtegetései – amint ezt Révész László megállapította – „szakirodalmunkban visszhang nélkül maradtak”.⁹⁴ Csak egy régész nyilatkozott Marjalakiról, pozitívan: a Szeged környéki temetőket feltáró Móra Ferenc – ő azonban a hivatkozott felfedezés mellett nem tudományos dolgozatban, hanem egy hírlapírói karcolatban igyekezett kiállni.⁹⁵

Vámbéryhez hasonlóan Nagy Géza elgondolása sem vált többségi állásponttá a szakmai közvéleményt alakító kutatók körében. Újbóli megfogalmazására mintegy hatvan év múlva került sor. Újrafogalmazója László Gyula volt. Ő az 1960-as évek közepétől a kettős honfoglalás tárgyában számos dolgozatot, illetve ötletszerű felvetést tett közzé.⁹⁶ Mintegy összegezve munkásságának azon elemeit, amelyekben már felsejlenek ezen elmélet egyes elemei: László Gyula szerint az avar kori lakosság nem tűnt el, és nem is asszimilálódott a 9. században, hanem éppen az Avar Kaganátus túlélői alkották a szintén magyar anyanyelvű, de a magyarság etnikai tömbjétől sok tekintetben el is különülő székelység őseit. A történelem iránt érdeklődő nagyközönség a kettős honfoglalás elméletének a kidolgozását szokta László Gyula nevéhez kötni. Érdemeit nem kisebbíti annak ismételt és hangsúlyos kimondása, hogy ő valójában csak újrafogalmazta azt, önmaga is utalva Nagy Gézára mint gondolatainak végső forrására. László Gyula több régészeti, néprajzi vagy művészettörténeti érv köré csoportosította elgondolását.⁹⁷ Ezek közül azonban csak egy alkalmas etnogenetikai kérdések vizsgálatára, az is csak igen korlátozott módon. A késő avar kori – nála a „griffes-indás népességet” rejtő – temetők 10. századi használatát László Gyula oly módon igyekezett bizonyítani, hogy e sírmezők és a gazdagabb mellékleteket rejtő honfoglaló magyar temetők topográfiai egymás melletti elhelyezkedését vélte felfedezni.⁹⁸ Azt tehát, hogy egy-egy mikrorégió belül vagy kései avar kori, vagy honfoglaló magyar temetőkkel lehet találkozni. Az elméletével szemben régészek által megfogalmazott kritikai megnyilatkozások egyik sarokpontjává éppen e topográfiai érv cáfolata vált,⁹⁹ olyan mikrorégiók sorának a felvonultatásával, ahol mind a két

⁹⁰ VÁMBÉRY 1882.

⁹¹ A finnugor álláspontot védelmező nyelvészek érvrendszerét összefoglalta: PUSZTAY 1977, 92–107.

⁹² E tényt elsőként csak száz év múltán mondta ki: VÁSÁRY 2001, 97–99.

⁹³ MARJALAKI 1929, 3–11.

⁹⁴ RÉVÉSZ 1987–1988, 44–47.

⁹⁵ MÓRA 1979, 20–21.

⁹⁶ LÁSZLÓ 1970, 161–190; LÁSZLÓ 1978; LÁSZLÓ 1986, 20; LÁSZLÓ 1988, 37–38; LÁSZLÓ 1990, 151–157; LÁSZLÓ 1996, 9, 11–14.

⁹⁷ Érveit két alkalommal fogalmazta meg részletesebben: LÁSZLÓ 1970, 161–190; LÁSZLÓ 1978, 22–73.

⁹⁸ LÁSZLÓ 1970, 164–171; LÁSZLÓ 1978, 43–60.

⁹⁹ Így pl. MADARAS 1975, 45–46; BAKAY 1978, 187, 278. jegyzet. Mindkét megnyilatkozás jellegzetessége az, hogy ezeket még a szakmabeliek is alig ismerik. Madaras László megnyilatkozása egy viszonylag ritkán forgatott periodikában jelent meg, Bakay Kornél ezzel kapcsolatos megnyilatkozását pedig mintegy elnyomta ugyanezen munkájának egy másik jegyzete, a 172. számú (166–167. old.), amelyben érzelmi felhangokat is megszólaltatva bírálja László Gyulát.

temetőtípus fellelhető. A temetők mozaikszerű illeszkedésének az érve felfogásom szerint így kellő cáfolatot nyert. Még akkor is, ha vannak olyan tájak, mint pl. a Duna–Tisza közének déli harmada, újkori nevén a Bácska, ahol a kutatottság jelenlegi szintjén e két temetőtípus ténylegesen elkülönülni látszik egymástól.¹⁰⁰

A László-tanítványok többsége nem vállalkozott arra, hogy a kettős honfoglalás elméletét részletes bírálattal illesse, a történészek többsége is csak egy-egy odavetett megjegyzést tett közzé László Gyula érvrendszerének egy-egy eleméről.¹⁰¹ A részleges vagy teljes hallgatás az esetek többségében az elutasítást leplezte. A magyar népvándorlás-kutatásban Bóna István elutasító hallgatása esett a latba a legnagyobb súllyal. A vita helyetti hallgatás mindkét irányban kiváltott téves megközelítéseket. A többségi, tehát elutasító álláspont hívei számára kényelmes érvelési lehetőséget nyújtott az, hogy a kettős honfoglalás elméletét kellő mértékben cáfolja a szakemberek többségében megfogalmazódó elutasítás. E megállapítás értéke igencsak kétséges. Vitán felüli tény az, hogy az igazság nem lehet a számbeli többség monopóliuma. Hiszen más tudományágak története éppen azt példázza, hogy egyes, később általános elfogadottságnak örvendő elméletek részesültek megfogalmazásuk pillanatában bírálatban, sőt heves elutasításban. A másik felet nézve, a kettős honfoglalás jórészt műkedvelő történészként ténykedő híveiben gyakran váltott ki ellenérzéseket, sőt negatív indulatokat is a nézeteikre reflektáló vitacikkek hiánya. Mind az érvek részletes kifejtése nélküli elutasítás, mind pedig a frusztrált megfogalmazások olyan közegbe helyezték a vitát, ahol az érvek higgadt kifejtésének sajnos egyre kevesebb lehetőség jut. A higgadt okfejtés segítésére az alábbiakban egy olyan tényt rögzítünk, amelyre jó lenne, ha a jelenleginél nagyobb hangsúly irányulna. Ki kell mondani, hogy a kettős honfoglalás megnevezés kicsit megtévesztő. Helyesebb lenne a magyar etnogenezis többágú, többmedrű lefolyásának a lehetőségéről beszélni. Hiszen a vizsgált elméletnek nem a Kárpát-medence többszöri birtokba vétele a lényege, hanem az, hogy a magyar nyelvet hordozó közösség esetleg kettévált e népvándorlás idejében, a kelet-európai sztyeppén. Mivel e feltételezett folyamatnak jóval a 9–10. század fordulója előtt kellett volna lezajlania, bizonyítását László Gyulának nem elsősorban a magyarországi leletanyagra kellett volna alapítania, hanem arra a közegre, ahol e feltételezett kettéválás felfogása szerint megtörtén(het)ett.

A vita helyetti elutasító hallgatást kialakító közegben furcsa, mondhatni szokatlan disszonanciával hatott Engel Pál egy 1990-es összefoglalásának azon kitétele, amely már a 894 és 900 közötti honfoglalás előtt is számol magyar nyelvű lakossággal a Kárpát-medencében.¹⁰² Nézetét előbb oly módon fogalmazta meg, hogy szórványos finnugor bevándorlást feltételez a 8–9. században. Utóbb pedig – László Gyula elgondolásának megfelelően – a székelység egészét e korai, a 894–895 előtti bevándorlásból vezette le. Engel Pál részint általános történeti megfontolásokra építette érvrendszerét, részint pedig arra, hogy a 7. század után a Kárpátok és az Ural között nincs adat nagyobb népmozgásra. A kettős honfoglalás melletti kiállását 2001-ben olyan gondolattal zárta, amely a László-elméletet nyíltan vállalni nem merő kutatók munkáiban is tetten érhető, ha nem is ennyire határozott megfogalmazásban.¹⁰³ „[László Gyula elmélete] új megvilágításba helyezné a 10–11. századi magyar történelem egész folyamatát, és számos megoldottnak vélt kérdés újragondolását tenné szükségessé. Mivel erre előmunkálatok híján még nem érett meg az idő, a továbbiakban e teóriát figyelmen kívül hagyjuk. Megpróbáljuk [...] a honfoglalás és az Árpádok történetét olyképpen előadni, mintha a vázolt problémákkal nem kellene szembenéznünk.”

¹⁰⁰ TAKÁCS 1999/2000, 457–472.

¹⁰¹ Ezeket szedte csokorba ERDÉLYI 2004, 161–164.

¹⁰² ENGEL é. n., 98–99.

¹⁰³ ENGEL 2001, 11.

Az 1990-es évek sajátos fellendülést hoztak a kettős honfoglalás, vagyis a magyar etnogenezis többágú felfogásának a kutatásában. Az elmélet védelmében Makkay János¹⁰⁴ és Vékony Gábor¹⁰⁵ lépett fel. Két olyan kutató, akik a kettős honfoglalás László Gyula által megfogalmazott elméletéből kiindulva, de azt több ponton is átalakítva igyekezett rekonstruálni a honfoglalást megelőző, illetve követő egy-másfél évszázad etnikai történetét. Munkásságuk népszerűsítését jelentős mértékben segítette az, hogy a rendszerváltás folytán megszűnt a könyvkiadás központilag irányított, hierarchizált rendszere. E fejleményt a magyar kutatók egy része kárhóztatni szokta – különösen szóban arra utalva, hogy immár nincs akadálya a délibábos nézetek megjelenésének. A magam részéről e nézetet nem tudom osztani. Nem elsődlegesen azért, mert a többágú etnogenezis-elméletet jóval komolyabbnak tartom annál, hogy azt délibábos jelzővel minősíteni lehessen. Sokkal inkább azért, mert az egyes elméletek cáfolatának a módja nem a megjelentetésük elfojtása, hanem az érvrendszerük bírálata kell hogy legyen.

A többágú etnogenezis elméletét mind Makkay János, mind pedig Vékony Gábor oly módon fejlesztette tovább, hogy visszanyúlt Vámbéry Ármin nézetrendszeréhez. Felfogásuk szerint a 896-os honfoglalást nem magyarok, hanem török anyanyelvű, fegyverforgató elit hajtotta végre. Azaz, az újrafogalmazott kettős honfoglalási elmélet egyik sarkalatos pontja az, hogy a magyar anyanyelvű népesség nem *Árpád népeként*, hanem már korábban bekerült a Kárpát-medencébe. Tanulmányom tudománytörténeti nézőpontjának megfelelően elsősorban ilyen megjegyzéseket kell megfogalmaznom. Azt, hogy a kettős honfoglalás elméletét továbbgondoló László Gyula is eljutott Vámbéry Ármin elgondolásához, azaz az Árpád vezette fegyverforgató elit nem magyar nyelvűségének a tételéhez.¹⁰⁶ Igaz, csak élete alkonyán, amikor már nem volt kellő türelme elgondolásai részletesebb kidolgozásához.

Mind Makkay János, mind pedig Vékony Gábor embertani, nyelvészeti és régészeti történeti érvekkel igyekezett elméletét alátámasztani. Érvek jórészt átfedik egymást, még akkor is, ha ezeket egymástól függetlenül vetették papírra. Így mindketten hivatkoztak Éry Kinga azon antropológiai elemzésére,¹⁰⁷ amely szerint az Árpád-kori Magyarország népességének embertani jegyei nem a honfoglaló magyarokhoz, hanem a kései avar kor lakosságához hasonlatosak. Utaltak továbbá arra, hogy a magyar–déli szláv érintkezéseknek már a 10. század előtt meg kellett kezdődniük – a szláv nyelvtörténet időrendi szabályai, így a nazális hangok eltűnésének a dinamikája alapján.¹⁰⁸ Mindketten hivatkoztak arra is, hogy a Kárpát-medencében már előkerült a honfoglalás elé keltezhető magyar nyelvemlék, ez lenne felfogásuk szerint a szarvasi tűtartó.¹⁰⁹ Az első történeti–régészeti érvük a kései avar kor lakosságának 9. századi kihalásáról alkotott nézet cáfolata volt. A másik érvet pedig már fentebb megismertük: egy kis lélekszámú fegyverforgató elit nem lehetett képes fenntartani anyanyelvét egy többségi, idegen nyelvi

¹⁰⁴ Makkay János az utóbbi mintegy másfél évtizedben számos olyan rövidebb munkát adott ki magánkiadásban, amelyben álláspontját az őstörténetről többségi véleményként élő nézetrendszer kritikájaként fogalmazta meg. Munkásságából elsősorban az alábbi művek tartalmaznak konzisztens, zárt nézetrendszerként értékelhető hipotéziseket, érveket: MAKKAY 1993; MAKKAY 1997; MAKKAY 2000; MAKKAY 2003. Érveinek legújabb, 86 pontba foglalt áttekintése: MAKKAY 2005. E pontok közül a 60–86. érint régészetiileg is elemezhető kérdéseket.

¹⁰⁵ VÉKONY 1900; VÉKONY 2000, 886–892; VÉKONY 2002, 172–215.

¹⁰⁶ LÁSZLÓ 1990a, 186: „Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Árpád magyarjai egy türk idiómát beszéltek...”, illetve 187: „Aligha kételkedhetünk, hogy Szent István anyanyelve török volt s népe között magyarosodott el. Érdekes, hogy Szent István életrajzai kiemelik, hogy ő maga nem térített. Nem értette volna jól népe nyelvét?”

¹⁰⁷ Nézetrendszerét az utóbbi évtizedben több alkalommal is összefoglalta: ÉRY 1994, 217–224; ÉRY 1996, 103–111; ÉRY 1997, 52–56.

¹⁰⁸ A magyar–szláv nyelvi érintkezéseket máig érvényes módon Kniezsa István foglalta össze, egy olyan gyűjteményes kötetben, amelyet egyes szovjetellenes kitételei miatt 1945 és 90 között nem illett idézni: KNIEZSA 1942, 168–188. További részösszefoglalásai: KNIEZSA 1955, 29–47; KNIEZSA 1955a, 363–370; KNIEZSA 1955b; KNIEZSA 1963, 27–44.

¹⁰⁹ Monografikus igényű közlése: JUHÁSZ 2004, 91–92.

közegben. Az antropológiai és nyelvészeti érvekkel a továbbiakban kompetencia hiányában nem foglalkozom. Csak annyit emelnék ki a szakirodalom követése alapján, hogy mindhárom kutatási területen születtek más eredmények is, azonos vagy közel azonos adatsorok alapján.

Makkay és Vékony két történeti-régészeti érvét feltétlenül vázolni kell. A többágú etnogenezis elmélet mellett érvelő két kutató nagy érdemének tartom e két kérdés ismételt és kiélezett megfogalmazását. Az avar továbbélés lehetőségének a vizsgálata a magyar népvándorlás-kutatás számára alapkérdés, amelynek vizsgálatát és a magyar etnogenezis egy- vagy többágú voltáról folytatott eszmecsere egyaránt nagy erővel kell végezni! Hiszen a Szabadka (Subotica),¹¹⁰ Szarvas,¹¹¹ Szentés¹¹² stb. környéki temetők vizsgálatai éppen azt támasztották alá a közelmúltban, hogy a késő avar sírmezőket nem érdemes lezárni külön vizsgálat nélkül, „automatikusan” a 9. század elején. A hivatkozott tanulmányok közös megjelentetése egy konferenciakötetben¹¹³ azt jelzi, hogy az avar továbbélés problematikája iránt meglehetősen mértékű affinitás mutatkozik, különösen az alföldi területeken kutató régészek esetében. Továbbá, az avar kor kutatásának reflektálnia kell Makkay János azon grafikonjára,¹¹⁴ amely a feltárt sírok száma alapján az avar kori népesség lélekszámának az alakulását mutatja be. Akár annak a bizonyítása által, hogy egy ilyen grafikon megrajzolása nem nyújthat megbízható eredményeket, mert e munka nem végezhető el az avar leletkataszter új, Szentpéteri József által szerkesztett változatába¹¹⁵ foglalt adatok alapján. Akár pedig oly módon, hogy – tekintettel a jelenleg alkalmazott keltezési módszerek hiányosságaira – az avar kori temetők felső időhatárát vizsgáljuk felül, és szakítunk a 9. század elején élt lakosság kiirtásának vagy az e század folyamán bekövetkezett kihalásának az elméletével. Jó lenne, ha a megkerülhetetlennek tűnő eszmecsere nem egyes szaktekintélyek évtizedekkel ezelőtt megfogalmazott tételeinek az ismételésén, hanem az egyes lelettípusok új tipokronológiai elemzésén alapulna. Annál is inkább, mert a közelmúltban több olyan temető is feltárásra került, amelynek lelettípusai éppen a 9. század időrendi pontosítására tűnnek alkalmasnak.

A 9. századi kronológia vizsgálatával ellentétben felfogásom szerint a szarvasi tűtartó magyar értelmezése zsákutcának tűnik. Ez esetben ugyanis olyan kritikai észrevételek fogalmazódtak meg, amelyek rámutattak a magyar nyelvű olvasat hibáira, belső ellentmondásaira. Róna-Tas András elemzései alapján ugyanis a szarvasi tűtartó rovásírásának török nyelvű megfejtése tűnik a legvalószínűbb megoldásnak.¹¹⁶ Jó lenne, ha e vita keretei között is sikerülne – legalább a jövőben – megtartani a higgadt eszmecsere alapkövetelményét.

Érdemes továbbá ismételt emlékeztetni a kora középkori Európa etnikai történetének egy szabályosságára is. A kora középkori Európában ugyanis nem az volt a jellemző, hogy a hódító fegyveresek tudták volna nyelvüket környezetükre ráerőltetni. Éppen fordítva, az volt az általános, hogy az adott területen megtelepedő és ott államot vagy államszerű képződményt szervező fegyveres elit vette át öthat nemzedék múltán az alaplakosság anyanyelvét.¹¹⁷ E folyamat játszódott le nemcsak a már hivatkozott nyugati gótok körében, hanem a keleti gótok, a vandálok, a burgundok, a frankok, a langobardok vagy a már szintén hivatkozott dunai bolgárok esetében is. Kivételként csak azon esetek sorolhatók, ahol a hódítók egyben új vallás hordozóiként is felléphettek. Ez történt az Észak-Afrikát uralmuk alá hajtó arabok, illetve a Kis-Ázsiát Bizáncból elhódító oszmán-törökök esetében. A honfoglaló magyaroknál ez utóbbi érv

¹¹⁰ RICZ 1993, 171–185.

¹¹¹ SZALONTAI 1987–1989, 309–347; JUHÁSZ 1993, 137–150.

¹¹² B. NAGY 1993, 151.

¹¹³ LÖRINCZY 1993.

¹¹⁴ MAKKAY 2003, 95, 6. ábra.

¹¹⁵ ARCHÄOLOGISCHE... 2002.

¹¹⁶ RÓNA-TAS 1990, 1–30; RÓNA-TAS 1994, 617–618; RÓNA-TAS 1996, 315.

¹¹⁷ E tényre a 10–11. századi Magyarország vonatkozásában elsőként Kniezsa István hívta fel a kutatás figyelmét: KNIEZSA 1938, 455.

természetesen nem kerülhet szóba. Hiszen az államalapítás egyik legfontosabb eseménysora az volt, hogy István, a szentté avatott első magyar király a keresztény térítés sikeréért küzdött, a pogányság, azaz a régi hit ellenében. Végezetül, a török fegyverforgató elit elmagyarosodásának a téziséhez a magam részéről csak annyit fűznék hozzá, hogy az nemcsak a kettős honfoglalás feltételezése által valósulhatott meg. Hiszen egy török nyelvű elit nemcsak a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencébe telepedve „szervezhetett” uralma köré egy előmagyar nyelvű köznépet, hanem már a korábbi szállásterületeken, a honfoglalást megelőző évszázadokban is megtehetette ugyanezt. Amint erre már a két világháború közötti időszakban Hóman Bálint következtetett.¹¹⁸

Általánosabb szintről szemlélve: a többágú etnogenezis elmélet – tehát Makkay János és Vékony Gábor elgondolása – akkor válhatna egy zárt, a magyar etnogenezis adott korszakának minden részletét a maga szemszögéből megmagyarázó elméletté, ha hívei a jelenleginél jóval kiterjedtebb vizsgálatnak vetnék alá a magyar nyelvet beszélő közösség Kárpát-medencei megtelepedésének időpontját. Azon időpontot, amelyet értelemszerűen a 896-os honfoglalástól függetleníteni igyekeznek. E vonatkozásban pedig nem kerülhető meg annak a rögzítése, hogy a László Gyula által első honfoglalásként kezelt 671-es időpont igencsak kétségesnek tekintendő. Egy 2004-es kerekasztal-megbeszélésen elhangzottak alapján a középvár kor kezdete nem köthető az onogurok 670 és 680 közötti Kárpát-medencei bevándorlásához.¹¹⁹ Ez az etnikai mozgás nemigen lehetett más, mint egy újabb, kis létszámú fegyverforgató elit térfoglalása. Sőt, ha a *Miracula Sancti Demetrii* már számos alkalommal hivatkozott forráshelyét (II. 5. 284–288) komolyan vesszük, kötelező érvénnyel kell azzal számolnunk, hogy ugyanezen elit rövid Kárpát-medencei tartózkodás után tovább is vándorolt Macedóniába.¹²⁰

IV.

A honfoglalás-elméletek bemutatásának sorrendjében a honfoglaló magyarság közepes vagy ennél nagyobb lélekszámú népként történő rekonstrukciója került a harmadik helyre. Annak következtében, hogy azt első alkalommal 1938-ban fogalmazta meg a nyelvész Kniezsa István.¹²¹ Érdekes módon azonban ez esetben a képzőművészeti ábrázolás évtizedekkel megelőzte a tudományos gondolkodást. Hiszen Feszty Árpád körképén¹²² a kacagányos Árpád alakja alatt egy olyan, ingbe-gatyába öltözött, kezében lándzsát tartó honfoglaló vezeti ökrösszekerét, akit joggal tekinthetünk a közrendűek reprezentánsának. A honfoglalókat közepes vagy ennél is nagyobb lélekszámú népként rekonstruáló elgondolás azért fogalmazódhatott meg az előző két elméletnél jóval később, mert nem vezethető le a középkori krónikás hagyományból. Bár, ha jól végiggondoljuk, Kézai Simon fentebb idézett mondata igenis megengedi a hun (tehát nála magyar) származású szolgarendűek létezésének a feltételezését. Kniezsa István¹²³ megfogalmazása szerint: „Hogy a magyarság mégsem vesztette el nyelvét, sőt egy-két évszázad alatt ő olvasztotta magába az itt talált őslakosságot, [...] az feltétlenül arra mutat, hogy a magyarság számát a honfoglalás korában nagyon csekélyre nem tehetjük, mindenesetre azonban az itt talált népeket messze felül kellett múlnia, és hogy a magyarság nemcsak mint uralkodó réteg telepedett rá az őslakókra, hanem már az őshazából nagyszámú finnugor nyelvű magyar szolgaréteget kellett magával hoznia.” Kniezsa felfogásához szinte azonnal, még 1941-ben csatlakozott az agrártörténész Szabó István,¹²⁴ annak jeleként, hogy Kniezsa elméletének alapját nemcsak a helynevek elemzése és az ebből levont következtetések

¹¹⁸ HÓMAN 1935, 30–31.

¹¹⁹ Betrachtungen zur Chronologie der Mittelawarenzeit. Kerekasztal-konferencia. MTA Régészeti Intézet, 2004. nov. 26–28.

¹²⁰ SZÁDECKZY-KARDOSS 1992, 219–220.

¹²¹ KNIEZSA 1938, 454–455.

¹²² A körkép keletkezési körülményeit ismerteti: SZÜCS h.é.n. [1896 (?)], 3–4.

¹²³ KNIEZSA 1938, 454–455.

¹²⁴ SZABÓ 1941, 15.

szolgáltatták, hanem az egyes mezőgazdasági eszközök, illetve eljárások megnevezésének etimológiai vizsgálata. A két világháború közötti turkológusok körében fogalmazódott meg az a felismerés,¹²⁵ hogy a magyar nyelv mezőgazdasági szókincsének igen jelentős hányada török eredetű, és e szavak átvételének még a honfoglalás előtt meg kellett történnie. Amiből könnyen levezethető az, hogy a honfoglalók egy részének mezőgazdasággal – és nem harccal! – kellett foglalatzkodnia.

A honfoglalókat közepes vagy ennél nagyobb népként értelmező elmélet 1958-ban bukkant fel ismét Györffy György azon művében,¹²⁶ amelyben a vármegyét a nemzetségből, az országot pedig a törzsi szervezetből igyekezett levezetni. E munkájában a kora újkori székely társadalom szerkezetét vetítette rá a honfoglalás kori magyar társadalomra a társadalmi tagozottság alátámasztása érdekében. Bár e módszer nyilvánvaló anakronizmust tartalmaz, mégsem tűnik teljesen légből kapottnak a székely társadalomra hivatkozni annak hagyományörző volta miatt. Ugyanezen munkájában jellemezte Györffy a honfoglaló magyarságot az orchoni türk feliratból kölcsönzött szófordulattal *bégek és népként*.¹²⁷ E szófordulat nem vált népszerűvé a magyar kutatásban annak ellenére sem, hogy felfogásom szerint jól kifejezi a honfoglalókat közepes vagy nagy lélekszámú népként rekonstruáló nézetrendszer lényegét.

A honfoglalókat legalább közepes lélekszámú vagy ennél nagyobb népként rekonstruáló nézetrendszernek azonban nemcsak, sőt talán nem is elsősorban Györffy György többször megismételt érvelése biztosított elismertséget az 1960-as és 1990-es évek között, hanem egy régész, Szőke Béla 1962-es monográfiája.¹²⁸ Egy olyan munka, amely – igyekezete szerint – a honfoglaló magyar leletanyagnak a Hampel József által kidolgozott osztályozástól¹²⁹ gyökeresen eltérő megközelítését jelentette. Szőke Béla – a Hampelnél etnikai alapon kettéválasztott A és B csoport helyett – a társadalmi rétegződés oldaláról közelít a régészeti leletanyaghoz, megkülönböztetve a *középréteget* és a *köznépet*. Mindkét szó kulcsfogalomként lett az elkövetkező évtizedek régészetében. A 10. századi emléktárgyak új osztályozásának a legfontosabb kiindulópontjává az vált, hogy Szőke Bélánál már nemcsak a korabeli elit, azaz: a lóval, fegyverrel, ékszerekkel eltemetettek jelenítették meg a honfoglalókat, hanem a szegényes mellékletekkel elhantoltak kisebb-nagyobb hányada is. Korábban – Josip Brunšmid és Hampel József nyomán – e leletanyagot a helyi szlávokhoz volt szokás kötni. Ezt volt hivatott kifejezni a soros temető neve, a „*Bijelo brdo*-i kultúra” is. Szőke Béla nézetrendszere a magyar régészetben csaknem osztatlan sikert aratott. László Gyula volt a korszakkal foglalkozó egyetlen olyan magyar régész, aki a köznépi temetők magyar értelmezésének a lehetőségét sohasem fogadta el oly mértékig, hogy erre elemzést alapozott volna.

A 10–11. századi anyagi kultúra kutatását évtizedekre meghatározta az, hogy a környező országokban osztatlan visszautasítás fogadta az úgynevezett *Bijelo brdo*-i kultúrának a magyarországi köznépként történő értelmezését. A kritikai elutasítás hevesességét a horvát Zdenko Vinski egy szófordulata fejezi ki legtömörebben. Ő a *nagymagyar ábrándkergetésként* fordítható „*velikomadjarska fascinacija / großungarische Faszination*” jelzős szerkezettel illette Szőke Béla elméletét.¹³⁰ Elutasítását – logikai alapon nehezen követhető módon – arra alapozta, hogy a Szlavónia délnyugati szegletében, a Kolpa/Kupa folyó partján fekvő Sziszek/Sisak városában igazolni lehetett a helyi ékszerkészítést a 10–11. században. A környező országok kutatói – talán nyelvi nehézségek miatt is, hiszen Szőke Béla munkája sohasem jelent meg teljes terjedelmében világnyelven! – nem voltak hajlandók felfigyelni arra, hogy a *Bijelo brdo*-i kultúrát magyarországi köznépként értelmező elméletben a soknemzetiségű középkori Magyarország

¹²⁵ E felismerés érdeme elsődlegesen és vitán felül Gombocz Zoltáné volt. Életművének legfontosabb munkáját három változat és a két világháború közötti években tartott egyetemi előadásairól készült jegyzetek alapján Ligeti Lajos szerkesztette egységes egésszé: GOMBOCZ 1960.

¹²⁶ GYÖRFFY 1958, 608.

¹²⁷ GYÖRFFY 1958, 595, 611.

¹²⁸ SZŐKE 1962.

¹²⁹ HAMPEL 1907, 9–20.

¹³⁰ VINSKI 1970, 61, 86.

képzete foglaltatik benne. Szőke Béla számára egy ilyen soknyelvű közeg feltételezése azért sem tűnhetett idegennek, mert maga is kisebbségi magyarként cseperedett fel a két világháború közötti Csehszlovákiában. Elméletének e vonulatát azonban nem ő maga fogalmazta meg a legtömörebben, hanem a művét értőn bíráló Dienes István:¹³¹ „Szőke Béla nem hangsúlyozza ki eléggé, pedig feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a honfoglalókkal együtt betelepült s valóban magyarnak tekinthető köznép jelentősen meggyarapodott a helyben talált lakossággal (szlávok, avarok, bolgárok és egyéb néptörzsek). [...] A köznépi temetőket tehát, legalábbis a 10. század második felétől és a kora Árpád-kortól kezdve, nem lehet kizárólag a magyar köznép temetőinek tekinteni. Az a jelenség [...], hogy a helyi lakosság ősi temetkezőhelyeit feladja, és [...] a magyar köznéppel közös temetőkbe temetkezik [...], azt jelzi, hogy az őslakosságnak a magyarságba való beolvadása – legalábbis a Kárpát-medence belső területein – igen hamar megindult.”

Manapság, amikor már negyedik évtizede alkalmazzuk a 10. századi temetők osztályozására Szőke Béla kategóriáit, világosan kirajzolódnak azon „erővonalak”, amelyek mentén a középréteg–köznép kettőssége finomításra és/vagy megreformálásra szorul. Több temető feldolgozása során fogalmazódott meg ismételt az, hogy a két kategória nem tudja kifejezni a 10–11. századi Magyarország társadalmának nagyfokú rétegződöttségét. Hiszen a Szőke Béla értelmezése szerint középréteg temetőiben is rendszerint fellelhetők melléklet nélkül vagy csak szegényes mellékletekkel eltemetettek.¹³² Azaz, a „középrétegnek” minden bizonnyal lehetett egy belső, vele egy temetőbe temetkező „köznépe”. Révész László megfogalmazásával¹³³ élve: „Valamennyit [ti. a Felső-Tisza-vidék gazdag temetőit – T. M.] egymással rokon kiscsaládok s a háznéphez tartozó, de az előkelő családokkal – legalábbis genetikai – rokonságban nem álló kísérő harcosok és szolgák népesítették be.” A másik oldalon viszont a közrendűek temetőiben is sokszor kerülnek napvilágra gazdag sírok.¹³⁴ Azaz a köznépnek is lehetett elitje. Sőt bizonyos temetőket, így pl. az ibrányit,¹³⁵ más és más kategóriába lehetne sorolni abban az esetben, ha csak egyes részletei lennének ismertek. A köznépi jellegű temető központi részén ugyanis egy gazdag sírsor található. Ha pedig Szőke Béla elméletét általánosabb szinten szemléljük, az egész kétpólusú rendszer válik viszonylagossá. Akkor, ha figyelembe vesszük egy, a német tudományosságban megfogalmazott megközelítést,¹³⁶ amely tagadja a mellékletek gazdagsága és az eltemetett társadalmi státusa közötti direkt összefüggést. Szőke Béla felosztásának azonban nem ez a legnagyobb problémája, hanem egy időrendi kérdés félig megoldott volta. Az, hogy a köznépi temetők leletanyagán belül nem sikerült határozott módon elkülöníteni a 10. század első hét évtizedére jellemző leletanyagot. Olyannyira nem, hogy az ún. *Bijelo brdo*-i kultúra időrendjét a revízió szándékával újraelemző Jochen Giesler a 10. század utolsó harmadára tette a soros temetők kialakításának a kezdetét.¹³⁷ Bár e nézetet a magyar kutatásban érte bírálat,¹³⁸ az nemzetközi szinten mégis meghatározóvá vált. Ha pedig e nézetnek bármilyen formában igazat adunk, elesik annak a lehetősége, hogy a 10–11. századi soros temetőket a honfoglalók köznépének tekintsük. Azaz a korábbi honfoglalás-elméletekhez hasonlóan ez esetben is megfogalmazható egy sarkított problémafelvetés. A honfoglaló magyarokat közepes vagy ennél is nagyobb lélekszámú népként rekonstruáló régészek akkor tekinthetik majd elgondolásukat végleges érvénnyel kidolgozott, a leletanyag átfogó magyarázatára alkalmas elméletnek, ha sikerül a 10. század utolsó negyede elé keltezhető lelethorizontot teljes biztonsággal

¹³¹ DIENES 1964, 138.

¹³² E tényt hangsúlyozta és a nagycsalád-elmélet elleni érvként használta: RÉVÉSZ 1984–1985, 615–624.

¹³³ RÉVÉSZ 1996, 198.

¹³⁴ E tényre már Szőke Béla felfigyelt (SZŐKE 1962, 16, 28–32, 34), de ugyanezt a tényt támasztották alá az azóta közölt, illetve újrafeldolgozott temetők. Jellegzetes példái a székesfehérvári sírmezők: BAKAY 1965.

¹³⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 67–112.

¹³⁶ STEUER 1982.

¹³⁷ GIESLER 1981, 137–145.

¹³⁸ KOVÁCS 1985, 214–218.

elkülöníteniük. A belső időrend kidolgozására irányuló munka egy részét Kovács László már elvégezte.¹³⁹ A továbblépésnek talán az lenne a legalkalmasabb útja, ha az általa 1985-ben megfigyelt tipológiai sajátosságokat más, újabb leletanyagon is megpróbálnánk megkeresni.

A honfoglaló magyarokat legalább közepes nagyságú népként rekonstruáló nézetrendszerek végén kell ismertetnem egy olyan elméletet, amelyre fentebb már utaltam. Hóman Bálint elgondolásáról¹⁴⁰ a többágú etnogenezis elméletének az ismertetése során azért kellett szólnom, mert annak a kiindulópontja is a fegyverforgató elit és a köznép etnikai kettősségének a feltételezése. „A magyar uralkodóházban, előkelő családokban és a népnél egyaránt gyakori török személy- és nemzetségszavak (Árpád, Álmos, Zolta, Tas, Taksony, Üllő, Kaplony, Bors, Kartal, Ákos, Ajtony, Ond, Bulcsu, Gyula, Sarolt, Turul, Baja, Kurt stb.) [...] bizonyítják, hogy a magyarság széles rétegei – de főleg az előkelők – származásra törökök voltak [...] a török nyelvet beszélték, mely mintegy hivatalos diplomáciai, katonai és üzleti nyelvvül is szolgált, s talán valami előkelőség színét is adta.”¹⁴¹ Hóman Bálint e kettősséggel igyekezett magyarázni Zichy István¹⁴² nyelvészeti fejtegetéseit a magyar–török szimbiózisról. Hóman Bálint szerint a török fegyverforgató elit és a magyar köznép szimbiózisa már sztyeppén, évszázadokkal a honfoglalás előtt létrejött, és ennek következtében léphette át a magyarság viszonylag nagy lélekszámú népként a Kárpátok koszorúját 894–895-ben. Mivel pedig Hóman Bálint ezt az elméletét az 1920-as években kidolgozta, az is megállapítható, hogy a honfoglalók nagy lélekszámának a feltételezése először egy sajátos vetületben fogalmazódott meg. A közepes vagy ennél nagyobb népesség feltételezése ugyanis a hómani nézetrendszerben az etnikai kettősség elméletének lett mintegy a folyománya. Hóman szerint az Kr. u. 1–4. században telepedett rá a fejletlenebb, finnugor eredetű előmagyarságra egy fejlettebb török fegyverforgató elit, és szervezte át azt saját céljainak megfelelően. Ennek következtében lett többek között a magyar népnév számos európai nyelvben az onogur szó származéka. Hóman Bálint így fogalmaz:¹⁴³ „Azt a mélyreható kulturális átalakulást, amin az előmagyarok nyelvük ogur szavainak a tanúsága szerint keresztülmentek, pusztán szomszédsági érintkezés nem magyarázhatja meg. [...] Nyilvánvaló, hogy az ogurság egyik ága valamikor az 1–4. század folyamán, prémvadászat közben behatolt a szomszédos erdővidékre és uralma alá vette a Tobol vidéki előmagyarokat. [...] Az előmagyarok [...] – a magyar nyelv tanúsága szerint – teljes életközösségben éltek a rájuk telepedő ogur néppel.” Bár e feltételezés igencsak kevés adaton – a lényegében keltezhetetlen szókölcsonzésekén,¹⁴⁴ illetve Malalász és Theofánész krónikájának egyetlen adatán, a Muajeris (=Muageris) nevű onogur királyról szóló híradáson¹⁴⁵ – alapszik, mégsem érdemes rövid úton, a forráshiányra való hivatkozással elvetni. Ilyen folyamatra ugyanis a kora középkori török népek körében van egy biztos példa: az ún. dunai bolgárok elszlávosodása.¹⁴⁶ Az eseménysor közismert: a bolgár–törökök azon ága, amely Kuvrat birodalmának a felbomlása után, Asparuch vezetésével nyugatra vándorolt, 681-ben ténylegesen rátelepedett az al-dunai szlávságra. Így Hóman Bálint *rátelepedési* elmélete nem is a szükségképpen igencsak szegényes írott források interpretációjából merítheti erejét, hanem abból, hogy a bolgár és a magyar etnogenezist igyekezett azonos nevezőre hozni.

Zichy István és Hóman Bálint *rátelepedési* elmélete szinte azonnal a kritika keresztútjába került. Annak következtében, hogy a korszak egyik vezető nyelvésze, Németh Gyula elvetette azt.¹⁴⁷ Németh Gyula arra alapozta ellenérveit, hogy a magyar lótenyésztési szókészlet egyes elemei visszavezethetők az

¹³⁹ KOVÁCS 1985, 207–222.

¹⁴⁰ HÓMAN 1935, 31, 50–51, 93.

¹⁴¹ HÓMAN 1935, 93.

¹⁴² ZICHY 1923, 41, 47; ZICHY 1939, 7.

¹⁴³ HÓMAN 1935, 30–31.

¹⁴⁴ GOMBOCZ 1960.

¹⁴⁵ GYÖRFFY 1986, 56.

¹⁴⁶ E folyamatot röviden összefoglalta, a kérdés főbb szakirodalmát ismertette H. TÓTH 1994, 133–134.

¹⁴⁷ NÉMETH 1930, 124–125.

ugor korig. Így felfogása szerint téves arra gondolni, hogy a finnugor eredetű előmagyarságot fejletlensége okán tudta volna megszervezni egy török nyelvű fegyverforgató elit. Szinte szállóigeként ismételtetett megfogalmazása szerint: „Oly néppel, mely a mai vogulok és osztjákok színvonalán áll, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni.” Németh Gyula kétségen felül találóan mutatott rá Zichy és Hóman elméletének gyenge pontjára, a finnugor előmagyarság anyagi és szellemi kultúrájának indokolatlan lebecsülésére. Arra azonban sem ő, sem pedig követői nem figyeltek fel, hogy a *rátelepedésnek* nem lehet előfeltételül szabni a nagyobb társadalmi fejlettséget. Hiszen a kora középkori Európában számos példa volt arra, hogy viszonylag fejletlenebb, de katonailag erősebb közösség ül rá egy fejlettebb társadalmi közegre. A döntő momentum nem az adott közösség csak áttételesen érzékelhető „fejlettségi szintje” volt, hanem a rátelepedő közösség fegyveres erejének a nagysága. Ennek kellett elégségesnek lennie a régi elit eltávolításához.

Zichy és Hóman elméletének a későbbiekben sem jutott osztályrészül higgadt vita. A második világháború utáni másfél évtized őstörténeti kutatásait meghatározó Molnár Erik is igen élesen szembeszállt a török katonáskodó elit *rátelepedésének* a lehetőségével.¹⁴⁸ Joggal vélhetően nemcsak azért, mert ez az elmélet nem illett bele az ún. osztálytársadalom kialakulásáról vallott marxi elméletbe, hanem személyes okokból is. Zichy István egy arisztokrata család sarjaként született, Hóman Bálint pedig nemcsak történész volt, hanem a Horthy-korszak Magyarországnak egyik vezető politikusa is. Olyan politikus, aki a második világháború éveiben sajnos egyre nagyobb megértést tanúsított a náci Németország törekvései iránt. Az egyes jobboldali politikai tömegmozgalmakban játszott szerepe miatt őt a kommunista befolyás alatt álló népbíróság fasisztának nyilvánította, és hosszú fegyházra ítélte, ahonnan többé nem is szabadult.¹⁴⁹ Így a bolsevik ideológiát belső meggyőződéssel valló Molnár számára képtelenségnek tűnt, hogy két „osztályellenségnek” bármiben igaza lehessen. E sommás ítéletet pedig átvették Molnár rezsimhű, pontosabban kommunistává vedlett követői – így például Pamlényi Ervin¹⁵⁰ vagy Lederer Emma.¹⁵¹ Ők ugyanis oly mértékig a marxi kategóriákat igyekeztek a magyar őstörténetre alkalmazni, hogy osztályharcos szemléletükben nem maradt hely esetleges etnikai mozgások rögzítésére. Hóman Bálint elgondolásának elvetését visszhangozta az '70-es és '80-as évek őstörténeti kutatása is.¹⁵² E negatív ítélet olyannyira tartósnak bizonyult, hogy még a magyar őstörténetről az ezredfordulón érkező Róna-Tas András sem utalt Hóman Bálint fentebb idézett munkájára.¹⁵³ Miközben vitába száll a „rátelepedési” elmélettel, valószínűtlennek nyilvánítva azt, hogy a magyarok az 5. század előtt onogur hatás alá kerültek volna.¹⁵⁴ Az 5. század közepénél korábbi érintkezés lehetőségét ugyanis kizárja az onogur vándorlás újonnan feltárt időrendje.¹⁵⁵ Arra viszont sem Róna-Tas András,¹⁵⁶ sem pedig az onogur-kérdésről szintén több dolgozatban érkező Szádeczky-Kardoss Samu¹⁵⁷ nem tért ki részletesen, mit is jelenthetett az uralmi struktúra – vagy ha úgy tetszik, a fegyverforgató elit – szempontjából a 6–8. századi „török hatás”¹⁵⁸ vagy – másuk megfogalmazása szerint – „onogur–magyar szimbiózis”.¹⁵⁹

¹⁴⁸ MOLNÁR 1949, 89–90.

¹⁴⁹ N.N. 1981–1982a, 734.

¹⁵⁰ PAMLÉNYI 1954, 7.

¹⁵¹ LEDERER 1957, 14–16.

¹⁵² BARTHA 1988, 236.

¹⁵³ RÓNA-TAS 1996, 250 (irodalomjegyzék), 350 (a felhasznált szakirodalom listája).

¹⁵⁴ RÓNA-TAS 1996, 248.

¹⁵⁵ CZEGLÉDY 1969, 90–94. Elfogadja az onogur vándorlás e keltezését: RÓNA-TAS 1996, 174.

¹⁵⁶ RÓNA-TAS 1996, 247–248.

¹⁵⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1970, 904. sor.

¹⁵⁸ RÓNA-TAS 1996, 247.

¹⁵⁹ E kifejezést [onog(und)urok] használja Szádeczky Kardoss-Samu: SZÁDECZKY-KARDOSS 1970, 904. sor (németül); SZÁDECZKY-KARDOSS 1994, 506. (magyarul)

E sajátos hatás régészeti vetületéről 1977-ben az alábbi sorokat vetette papírra Fodor István:¹⁶⁰ „A honfoglaló magyarokéhoz a kelet-európai bolgár-török, főként a volgai bolgár emléanyag áll a legközelebb. E hasonlóság olyan mérvű, hogy mindenképpen alapot ad a két népesség tartós történeti kapcsolatának a feltételezésére. Így a bolgár-török jövevényszavaink történeti háttérét a régészeti leletek élettől töltik meg.” Az azóta eltelt majdnem három évtizednyi idő ugyan azt bizonyította, hogy a volgai bolgár leletanyagon kívül a dunai Bulgária 10. századi fémművészete is igen nagy – mondhatni: meglepően nagy – hasonlóságot mutat fel a honfoglaló magyar leletanyaggal,¹⁶¹ e tény azonban nem homályosíthatja el a Volgai Bolgárország irányába mutató jelenségek elemzésének az égető fontosságát.

A kutatók többsége el szokott siklani e tény felett, így érdemes hangsúlyosan utalni arra, hogy az előmagyarokra „rátelepedő” török hatalmi elit elmélete a régészeti szakirodalomba is bekerült Török Gyula révén,¹⁶² aki a halimbai temető értelmezése során fogadta el a honfoglaló magyar nép bolgár-török vezető rétegének elméletét. Sőt, mivel a Halimba-monográfia németül jelent meg, a magyar nyelven nem olvasó kutató számára ez szinte az egyetlen olyan forrás, amelyből értesülhet a honfoglalók vezető rétegének török eredetét valló elméletről.

V.

A fentiekben összefoglaltam a magyar honfoglalás etnikai háttérének magyarázatára szolgáló három elméletet. Mindhárom elmélet pozitív elemeit igyekeztem kiemelni. Nem törekedtem, nem törekedhettem olyan érvek megfogalmazására, amelyek a három elmélet közötti ellentmondást feloldják. Felfogásom szerint ugyanis egyetlen rövid dolgozat keretei között e feladatot nem lehet elvégezni. Nem tagadhatom azonban, hogy bizonyos nézőpontokat valószínűbbnek, másokat kevésbé valószínűnek tartok, és ez természetesen dolgozatom okfejtéséből is kicseng. Reményeim szerint a fentiekben összefoglalt adatok egy vita kiindulópontjává fognak válni. Hiszen – és ezt talán mindhárom elképzelés hívei elfogadják – e vitára égető szükség lenne.

Dolgozatom gondolatmenetét egy kérdés felvetésével szeretném lezárni: mivel járulhat hozzá a régészet a honfoglalók társadalmáról kialakított három nézőpontról folytatandó vitához? Nézőpontom szerint elsősorban a 10–11. századi közrendűek anyagi kultúrájának a vizsgálatával. Nemcsak, sőt nem is elsősorban amiatt, hogy e társadalmi réteg létezését mindhárom elmélet képviselői elfogadják – nota bene: még a honfoglalókat katonáskodó elitként rekonstruáló kutatók is. (Az ő felfogásuk szerint ezek lettek volna az alávetett szlávok.) Sokkal inkább amiatt, mert a közrendűek leletanyagának további vizsgálata, az időrendi és kapcsolati kérdések tisztázása, a soros temetők, illetve a falusias települések eredetének a pontosítása által láthatunk világosabban ama kérdésben, hogy az Árpád és Kurszán vezette honfoglalók hoztak magukkal közrendűeket, vagy csak rátelepedtek egy már itt élő, mezőgazdasági termékeket előállító, köznépi közegre.

IRODALOM

ARCHÄOLOGISCHE...

- 2002 Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. 1–2. Szerk.: Szentpéteri József. *Varia Archaeologica Hungarica* XIII/1–2. Budapest.

¹⁶⁰ FODOR 1977, 102.

¹⁶¹ ПЛЕТНЬОВ, ПАВЛОВА 1994–1995, 119–239; Йотов 1992, 141–145; ПЛЕТНЬОВ 2004, 23–25.

¹⁶² TÖRÖK 1962, 111–114.

BAKAY K.

- 1965 Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. *Dunántúli Dolgozatok* 1. Pécs.
 1978 Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. *Studia Comitatensia* 6. Szentendre.

BALASSA I.

- 1973 Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest.
 1974 Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához. *Ethnographia* 85. 575–585.

BARTHA A.–CZEGLÉDY K.–RÓNA-TAS A. (Szerk.)

- 1977 Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha Antal–Czeplédy Károly–Róna-Tas András. Budapest.

BARTHA A.

- 1988 A magyar nép őstörténete. Budapest.

БАЛІАГУРІ, Е.–АЛЕШКОВИЧ, Я.

- 2001 Політичні зв'язки між угорцями та східними слов'янами у IX–на початку XI століття. In: *Magyarország és a Kijevi Ruszj*. Szerk.: Kobály József. Ungvár. 32–37.

BENDA K.

- 1988 Die Moldau-Ungarn (csángó) im 16–17. Jahrhundert. *Südost-Forschungen* 47. 37–86.

BOGYAY T.

- 1988 Stephanus rex. Budapest.

BORTNYIK S.–CSÜRÖS Z. ET ALII (Szerk.)

- 1981–1982 Magyar életrajzi lexikon. Szerk.: Bortnyik Sándor–Csűrös Zoltán et alii. 1. Budapest. 1981, 2. Budapest. 1982.

B. NAGY K.

- 1993 Székkutas–Kápolnadülői avar temető néhány 9. századi síregyüttese. (Előzetes jelentés). In: *Az Alföld a 9. században. (Az 1992. november 30.–december 1-jén elhangzott előadások írott változatai.)* Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged. 151–169.

CESA, M.

- 1993 Römisches Heer und barbarische Föderaten: Bemerkungen über die weströmische Politik in den Jahren 402–412. In: *L'armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle*. Ed.: Vallett, Françoise–Kazanski, Michel. Condé-sur-Noireau. 21–29.

CZEGLÉDY K.

- 1969 Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. *Kőrösi Csoma Kiskönyvtár* 8. Budapest.

DEÉR J.

- 1938 Pogány magyarság, keresztény magyarság. [h. é. n.] Budapest.

DIENES I.

- 1964 Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *AE* 91. 134–139.

DIE FRÜHMITTELALTERLICHE...

- 2005 Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mittelalters. Szerk.: Kouril, Pavel. *Spisy Archéologického Ústavu AV ČR Brno 25*. Brno.

ENGEL P.

- é. n. Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. *Magyarok Európában*. [sor.] 1. Második kiadás. Budapest.
- 2001 Szent István birodalma. In: *A középkori Magyarország története*. História könyvtár. Monográfiák. Budapest.

ERDÉLYI I.

- 2004 Őseink nyomában. A magyar őstörténet a XX. században. Budapest.

ÉRY K.

- 1994 A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*. [sor.]. I. Szerk.: Kovács László. Budapest. 217–224.
- 1996 Honfoglaló magyarság–Árpád-kori magyarság a testmagasság tükrében. In: *Honfoglaló magyarság–Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem*. Szerk.: Pálffy György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged. 103–111.
- 1997 A honfoglaló magyarság embertani képe. In: *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai*. Szerk.: Makkay János–Kobály József. Ungvár. 52–56.

FODOR I.

- 1977 Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest. 79–114.

GÁLDI L.

- 1974 Orosz–magyar kéziszótár. Budapest.

GIESLER, J.

- 1981 Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo Brdo-Kultur. *PZ 56*. 3–169.
- 1997 Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation. In: *Veröffentlichung der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien der Bayrischen Akademie der Wissenschaften. Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 1*. Rahden/Westf.

GOMBOCZ Z.

- 1960 Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. Közzétette: Ligeti Lajos. *Nyelvtudományi értekezések 24*. Budapest.

GYÖRFFY GY. (Szerk.)

- 1986 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Budapest.

GYÖRFFY GY.

- 1958 Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. 1–2. rész. *Századok 92*. 12–87, 565–615.
- 1963 Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyar-*

ország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig. Szerk.: Kovacsics József. Budapest. 45–62.

1977 Honfoglalás, megtelepedés, kalandozás. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András. Budapest. 123–156.

1983 István király és műve. Budapest.

1983a Wirtschaft und Gesellschaft um die Jahrtausendwende. Mit einem Abhang Gesetze und Synodalbeschlüsse Ungarns aus dem 11. Jahrhundert nach der Textausgabe von Levente Závodszy. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 186. Budapest.

GRAFENAUER, B.

1970 Ptuj v srednjem veku.–Ptuj (Pettau) im Mittelalter. *Zgodovinski Casopis* 24. 157–175.

HAMPEL J.

é. n. A honfoglalók világa. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk.: Csánki Dezső. Budapest. 105–124.

1907 Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest.

HENNING, J. (Szerk.)

2002 Europa im 10. Jahrhundert. In: *Archäologie einer Aufbruchszeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*. Hrsg.: Henning, Joachim. Mainz am Rhein.

HOFFMANN T.

1969 Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. *Agrártörténeti Szemle* 10. Supplementum. Budapest.

HÓMAN B.

1935 Első könyv: Az ősidőktől a XII. század végéig. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. Budapest. 15–417.

H. TÓTH I.

1994 Bulgária. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest. 133–134.

ISTVÁNOVITS E.

2003 A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. In: *Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza*.

ЙОТОВ, В.

1992 Сабѣа от ранносредновековното селище до село Дебрене Добричко. *Добруджа* 9. 141–145.

JUHÁSZ I.

1993 Szarvas környéki temetők 9. századi leletei. In: *Az Alföld a 9. században. (Az 1992. november 30.–december 1-jén elhangzott előadások írott változatai)*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged. 137–150.

2004 Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas–Grexa–Téglagyár. *FO* 68. *Monumenta Avarorum Archaeologica* Vol. 7. Budapest.

KLAIC, N.

1975 Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb.

1990 Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb.

KMTL

- 1994 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest.

KNIEZSA I.

- 1938 Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–3. Szerk.: Serédi Jusztnián. Budapest. 365–472.
- 1942 Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: *A magyarság és a szlávok*. Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest. 168–188.
- 1955 Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens. *Studia Slavica* 1. 29–47.
- 1955a Slawische Bestandteile der ungarischen staatlichen und juridischen Terminologie. *Studia Slavica* 1. 363–370.
- 1955b A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1–2. rész. Budapest.
- 1963 Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica* 9. 27–44.

KOS, M.

- 1933 K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo.–Les origines de la frontière hongroise entre la Drave et la Rabe. *Casopis za zgodovino in narodopisje*. 28. 144–152.

KOVÁCS L.

- 1985 Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur [...]. *AAH* 37, 207–222.

KRISTÓ GY.–MAKK F.–SZEGFÜ L.

- 1973–1974 Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. *Acta Historica* 44, 48. Szeged.

KRISTÓ GY.

- 1980 Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. *Elvek és utak*. [sor.] Budapest.
- 1993 Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged.
- 1993a A honfoglalás évfordulójára készülve. *Magyar Tudomány* 6. 723–726.
- 1995 Falicsi és Fajsz. *Magyar Nyelv* 91. 36–44.
- 1995a A magyar állam megszületése. Budapest.
- 1995b A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján). *Századok* 129. 3–62.
- 1995c Mikor lett fejedelem Géza? *Acta Historica* 102. Szeged. 11–23.
- 1996 Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: *Honfoglalás és társadalom. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 16. Budapest. 110–154.
- 1996a Hungarian history in the ninth century. Budapest.
- 1996b A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest. 207–222.
- 1996c A honfoglalás a középkori magyar történeti hagyományban. *Magyar Tudomány* 103. ú.f. 41. 8. 1004–1010.
- 1996d A korai magyar államról. *História könyvtár, előadások a történettudomány műhelyeiből* 8. Budapest.
- 2000 Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a 10–11. század fordulóján. In: Kristó Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged. 159–165.
- 2000a Magyarország népei Szent István király korában. *Századok* 134. 1. 3–44.

- 2000b Etnikai viszonyok Magyarországon Szent István király korában. *Kisebbségkutatás* 9. 2. 398–407.

LÁSZLÓ GY.

- 1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest.
 1970 A „kettős honfoglalás”-ról. *AE* 97. 161–190.
 1978 A „kettős honfoglalás”. *Gyorsuló idő*. [sor.]. Budapest.
 1986 A honfoglaló magyarság a régészeti kutatás tükrében. In: László Gyula: *Számadás népünkről*. Budapest.
 1988 Árpád népe. *Helikon*. Budapest.
 1990 A „kettős honfoglalás” igen és nem. In: László Gyula: *Őseinkről. Tanulmányok*. Budapest. 151–157.
 1990a Árpád népe és Szent István. In: László Gyula: *Őseinkről. Tanulmányok*. Budapest. 181–189.
 1996 A honfoglaló magyarok. Budapest.

LEDERER E.

- 1957 Magyarország története a feudalizmus korai szakaszában (A honfoglalástól a 13. század derekáig). In: Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György: *Magyarország története a korai és a virágzó feudalizmus korszakában*. Budapest. 7–132.
 1961 Magyarország története a feudalizmus korai szakaszában (A honfoglalástól kb. a 13. század derekáig). In: Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György: *Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Magyarország története I. Egyetemi tankönyv*. Budapest. 37–183.

LŐRINCZY G. (Szerk.)

- 1993 Az Alföld a 9. században. (Az 1992. november 30.–december 1-jén elhangzott előadások írott változatai.) Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged.

MADARAS L.

- 1975 A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. *Acta Iuvenum* 8. 45–46.

MAKKAY J.

- 1993 A magyarság keletkezése. Szolnok.
 1997 *Hungaroslavica*. Budapest.
 2000 Magyarország Európa közepén. Budapest.
 2003 Magyarok–avarok–szlávok az ADAM alapján. Budapest.
 2005 Türkmagyarok–Turcohungarica. Bevezetés egy történelmi tévtan tételeibe. Budapest.

MAKKAI L.

- 1974 Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10.–13. Jahrhundert). *Agrártörténeti Szemle* 16. Supplementum. Budapest. 1975.

MARCZALI H.

- 1895 A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: *A magyar nemzet története. I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest. 1–311.

- MARJALAKI KISS L.
1929 Anonymus és a magyarság eredete – Válasz Zajti híradására. Miskolc.
- MIJATEV, P.
1983 Bolgár–magyar kapcsolatok a századokon át (Történelmi áttekintés az V. sz.-tól a XV. sz. elejéig). In: *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*. Szerk.: Dobrev, Csavdar–Juhász Péter–Mijatev, Petăr. Budapest. 129–143.
- MOLNÁR E.
1949 A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Budapest.
- MÓRA F.
1979 Kettőshatár. In: *Móra Ferenc: Igazlátók*. Válogatta és szerkesztette: Lengyel Dénes. Budapest. 18–25.
1954 A magyar nép őstörténete. Budapest.
- NAGY G.
1895 Magyarország története a népvándorlás korában. In: *A magyar nemzet története. I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest. CCLII–CCCLII.
- NÉMETH GY.
1930 A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest.
- NIEDERHAUSER E.
1995 „...megosztották az addig egységes szláv területet.” A honfoglalás a lengyel, a cseh és a szlovák történeti irodalomban. *Magyar Tudomány* 102. ú. f. 40. 12. 1404–1415.
- N.N. (CZUCZOR G.)
1842 Magyarok krónikája (folytatás). *Mezei Naptár, gazdasági kalendárium a' nép' használatául 1842-dik közönséges évre*. [...] Szerk.: Kacs Kovics Lajos–Török János. III. év. Budán. 56–59.
- N. N.
1981–1982 Molnár Erik. In: *Magyar életrajzi lexikon*. Szerk.: Bortnyik Sándor–Csűrös Zoltán et alii. 2. Budapest. 1982. 230–232.
1981–1982a Hóman Bálint. In: *Magyar életrajzi lexikon*. Szerk.: Bortnyik Sándor–Csűrös Zoltán et alii. 1. Budapest. 1981. 734.
- OLBERG, G.
1988 Gefolgschaft. In: *Lexikon des Mittelalters*. 4/6. München–Zürich. 1171–1172. sor.
- PALACKY, F.
1836 Geschichte von Böhmen 1. Die Urgeschichte und die Zeit der Herzöge in Böhmen bis zum 1119. Prag.
- PAMLÉNYI E. (Szerk.)
1954 A magyar nép története I. (1849-ig). Összeállította: Pamlényi Ervin. Budapest.
- ПЛЕТНЬОВ, В.
2004 Българи и Маджари. *Българите и техните съседи през V–X век* [kiállítási katalógus]. Szerk.: Йотов, Валери–Павлова, Ваия. Варна. 23–25.
- ПЛЕТНЬОВ, В.–ПАВЛОВА, В.
1994–1995 Ранносредовековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей Известия на Народния Музей (Варна) 45–46. ú.f. 30–31. 119–239.

POPOVIC, D.

- 1957 Срби у Војводини. 1. Од најстаријих времена до карловчког мира 1899. *Матица српска*. Novi Sad.

PULSZKY F.

- 1878 Néhány magyarországi és ősmagyar leletről [részletek]. Csetneki: Hazai tud. intézetek és leletek. *AE* 12. 223–226.
- 1891 A magyar pogány sírleletek. (Olvasatott a II. osztály ülésén 1891. február 9-én.) *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből* 14. 10. Budapest. 3–21.

PUSZTAY J.

- 1977 Az „ugor–török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből. *Gyorsuló idő*. [sor.]. Budapest. 92–107.

RATKOS, P.

- 1972 A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. század végéig. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Szerk.: Spira György–Szűcs Jenő. *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. Új sorozat. 64. Budapest. 102–119.

RENFREW, C.

- 1987 *Archaeology and Language. The Puzzle Indo-European Origin*. Jonathan Cape-London.

RÉVÉSZ L.

- 1984–1985 Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. *MFME* 2. 615–624.
- 1987–1988 Marjalaki Kiss Lajos régészeti tevékenysége. *HOMÉ* 25. 44–47.
- 1996 A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* 1. Miskolc.

RICZ P.

- 1993 Adatok az észak-bácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. In: *Az Alföld a 9. században*. (Az 1992. november 30.–december 1-jén elhangzott előadások írott változatai.) Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged. 171–185.

RÓNA-TAS A.

- 1990 Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altaische Jahrbücher*. 1–30.
- 1994 A szarvasi tűtartó. In: *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest. 617–618.
- 1995 A honfoglaló magyar nép. Budapest.

ŠTIH, P.

- 1981 Madzari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. [Die Ungarn und die slowenische Geschichte im letzten Viertel des 9. und der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts.] *Zgodovinski Časopis* 37. 3. S. 171–201.

SCHEIBELREITER, G.

- 1995 Der König und sein Ratgeber. In: *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Ed.: Vallett, Françoise–Kazanski, Michel. Condé-sur-Noireau. 35–47.

SCHULZE-DÖRLAMM, M.

- 1991 Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. *JahrbRGZ* 35. 373–438.
- 2002 Die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde. In: *Europa im 10. Jahrhundert, Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*. Szerk.: Henning, Joachim. Mainz am Rhein. 109–122.

STEUER, H.

- 1981 Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. *Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch–Historische Klasse*. 3. Folge. 128. Göttingen.

SUSARIN, P. V.

- 1995 „...a félnomád magyar törzsek állandó mozgásban voltak.” *Magyar Tudomány* 102. ú. f. 408. 12. 1449–1453.

SZABÓ I.

- 1941 A magyarság életrajza. Budapest.

SZALONTAI CS.

- 1987–1989 Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője). *JAMÉ* 30–32. (1992). 309–347.

SZÁDECZKY-KARDOSS S.

- 1970 Onoguroi. In: *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung von Georg Wissowa. [...]. Stuttgart. 902–906. sor.
- 1992 Az avar történelem forrásai I. [Die Quellen der Awarengeschichte I.]. *Magyar őstörténeti könyvtár* 5. Szeged.

SZEKFÜ GY.

- 1988 A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Budapest. é. n. [Reprint]. Budapest.
- 1989 Három nemzedék és ami utána következik. h. é. n. [Reprint]. Budapest.

SZÓKE B.

- 1962 A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészeti Tanulmányok* 1. Budapest.

SZÜCS Á.

- h.é.n. Körtékünk: A magyarok bejövetele. Budapest. 1896 (?) [Reprint. Budapest. 1990?].

SZÜCS J.

- 1973 Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. *Századok* 107. 569–643, 823–878.
- 1974 Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. [Reprint]. In: *Nemzet és történelem. Tanulmányok. Társadalomtudományi könyvtár*. [sor.] Budapest. 413–555.
- 1987 Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Magyarságkutatás*. 11–26.

TAKÁCS M.

- 1995 A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról.

- (Néhány megjegyzés KRISTÓ Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. c. könyvéről.) *Századok* 131. 1. 168–215.
- 1999/2000 Einige Aspekten der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels des Donau-Theiß Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. *AAH* 51. 457–472.
- TÖRÖK GY.
- 1962 Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *Archaeologia Hungarica* S.N. XXXIX. Budapest.
- VALLETT, FR.–KAZANSKI, M. (Eds.)
- 1993 L’armée romaine et les barbares du IIIe au VIIe siècle. Ed.: Vallett, Françoise–Kazanski, Michel. Condé-sur-Noireau.
- 1995 La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle. Ed.: Vallett, Françoise–Kazanski, Michel. Condé-sur-Noireau.
- VÁCZY P.
- 1958 A korai magyar történet néhány kérdéséről. (Észrevételek Bónis György: „István király” c. művéhez.) *Századok* 92. 265–345.
- VÁMBÉRY Á.
- 1895 A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest. [Reprint. Budapest. 1989].
- 1882 A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Budapest.
- VÁSÁRY I.
- 2001 Vámbéry és a magyar őstörténet. In: *Batu kán pesti rokonai. Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák*. Szerk.: Kovács Sándor Iván. Pozsony. 96–102.
- VESZPRÉMY L. (Szerk.)
- 2002 Szent István és az államalapítás. Szerk.: Veszprémy László. *Nemzet és emlékezet* [sor.] Budapest.
- VÉKONY G.
- 2000 Utószó. *A magyar honfoglalás kütfői*. Szerk.: Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest. 1900. [Reprint. Budapest.] 879–892.
- 2001 Népesedési viszonyok az Árpád-korban. *Történeti demográfiai évkönyv*. 81–103.
- 2002 Magyar őstörténet–Magyar honfoglalás. Budapest.
- WADASSI JANKOVICH M.
- 1835 Egy magyar hősnek – hihetőleg Bene vitéznek – ki még a’ tizedik század’ elején, Solt fejedelemmel I. Berengár császár diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett teteméről, ’s öltözetének ékességéről. *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 2. (1832–1834). Budán. 281–296.
- WIHODA, M.
- 2004 Die mährischen Eliten als Problem der Kontinuität (oder Diskontinuität?) der böhmischen Geschichte. In: *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Hrsg.: Kouril, Pavel. *Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno* 25. Brno. 9–18.
- VINSKI, Z.
- 1970 O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. *Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu* 3. Serija. 4. 45–92.

WOLFRAM, H.

- 1979 Geschichte der Goten. In: *Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München.
- 1987 Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien.

ZICHY I.

- 1923 A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. *A magyar nyelvtudomány kézikönyve* I./5. Budapest.
- 1939 Magyar őstörténet. *Kincsesár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára* 5. sz. Budapest.

THREE OPINIONS REGARDING THE HUNGARIAN CONQUERORS

(ABSTRACT)

Current paper is a historiography overview. According to the aim of the present study, here are presented the most relevant opinions regarding the Hungarian conquest and the structure of the Hungarian society in the 10th century. Instead the presentation in range of the different scholarly ideas about the Hungarian conquest, the present paper focuses on the numerical percentage of the conquerors and the structure of the early Hungarian society. Leafing through the historical and archaeological secondary literature, and recalling the different opinions, three categories of scholars can be distinguished.

The majority of the academics (e.g. Gyula Pauler or Gyula Kristó) assert the Hungarian conquerors as warrior elite of a superior social layer. In their opinion the early Hungarian society is a nomadic one, in which the members of the community collect a part of their food supplies and other goods by robbery.

At the end of the 19th century appeared a second major opinion regarding the 10th century Hungarian society. The representative scholars of this research trend, e.g. Ármin Vámbéry and Géza Nagy resemble the community of the Hungarian conquerors to a mosaic. They imagine a hierarchical society composed by different ethnic groups. Géza Nagy is the first scholar who believes that the Hungarian conquest took place in two steps. His opinion laid the foundation for another hypothesis, developed by Gyula László in the second half of the 20th century.

Between the First and The Second World War a group of philologists (e.g. Zoltán Gombocz, István Kniezsa) elaborated a third major opinion regarding the Hungarian conquest. They depicted a more realistic picture of the early Hungarian society. Starting from the 1960s, the aforementioned hypothesis was embraced by Béla Szóke and by several other archaeologists, too.

The present paper describes also the theory developed by István Zichy and Bálint Hóman, which is built from the second and third opinion mentioned above.

According to his goal, the author of the present study does not try to offer conclusive arguments for the Hungarian conquest issue. He analyzed equidistantly each theory linked to this issue. In spite of his ambition of being objective, the article contain the author's critical notes regarding some of the presented theories.